॥ दशोपनिषद्भाष्यप्रारंभः ॥

हरिः ॐ एषपंथाएतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यंतस्मान्नप्रमाद्येत्तन्नातीयान्नह्यत्यायन्पूर्वेयेत्यायंस्तेपराबभूवुः।तदुक्तमृ
षिणाप्रजाहतिस्रोअत्यायमीयुर्न्य१न्याअर्कमभितोविविश्रे । बृहद्धतस्थौभुवनेष्वंतःपवमानोहरितआविवे
शेति। प्रजाहतिस्रोअत्यायशीयुरितियावैताइमाःप्रजास्तिस्रोअत्यायमायंस्तानीमानिवयांसिवंगावगधाश्चे
रपादान्यन्याअर्कमभितोविविश्रइति। ताइमाःप्रजाअर्कमभितोनिविष्टाइममेवाग्निं बृहद्धतस्थौभुवनेष्वंतरि
त्यदउएवबृहद्भुवनेष्वंतरसावादित्यः पवमानोहरितआविवेशेतिवायुरेवपवमानोदिशोहरितआविष्टः ॥१॥
उक्थमुक्थमितिवैप्रजावदंतितदिदमेवोक्थमियमेवपृथिवीइतोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंच तस्याग्निरर्को
न्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेंतरिक्षमेवोक्थमंतरिक्षंवाअनुपतंत्यंतरिक्षमनुधावयंतितस्यवायुरर्कोन्नमशीत
योन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेअसावेवद्यौरुक्थममुतःप्रदानाद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंच तस्यासावादित्योर्कोन्नम
शीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंपुरुषएवोक्थमयमेवमहान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीतिविद्या
त्तस्यमुखमेवोक्थंयथापृथिवीतथातस्यवागर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेनासिकेएवोक्थंयथांतरिक्षंतथा
तस्यप्राणोर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुते तदेतद्ब्रह्मस्यविष्टपंयदेतन्नासिकायैविनतमिवललाटमेवोक्थंय

थाद्यौस्तथातस्यचक्षुरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुते समानमशीतयोध्यात्मंचाधिदैवतंचान्नमेवान्नेनहीमानिसर्वाणिभूतानिसमनंतीँ३ अन्नेनेमंलोकंजयत्यन्नेनामुंतस्मात्समानमशीतयोध्यात्मंचाधिदैवतंचान्नमेवतदिदमन्नमन्नादमियमेवपृथिवीतोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंच यद्धाकिंचेदंप्रेता३ इतदसौसर्वमत्तियदुकिंचातःप्रैतीँ३ तदियंसर्वमत्तिसेयमित्याद्यात्र्यत्ताहवाआद्योभवति नतस्येशेयंनाद्याद्यद्वैनंनाद्युः॥२॥अथातोरेतसःसृष्टिः प्रजापतेरेतोदेवादेवानांरेतोवर्षंवर्षस्यरेतओषधयओषधीनांरेतोन्नमन्नस्यरेतोरेतोरेतसोरेतःप्रजाःप्रजानांरेतोहृदयंहृदयस्यरेतोमनोमनसोरेतोवाग्वाचोरेतःकर्मतदिदंकर्मकृतमयंपुरुषोब्रह्मणोलोकःसइरामयोयद्धीरामयास्तस्माद्धिरण्मयोहिरण्मयोहवाअमुष्मिंल्लोकेसंभवतिहिरण्मयःसर्वेभ्योभूतेभ्योदद्दशेयएवंवेद॥३॥तंप्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंयत्प्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंतस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदेइत्याचक्षतेशफाःखुराइत्यन्येषांपशूनां।तदूर्ध्वमुदसर्पत्ताऊरूअभवतामुरुगृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेवमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुदरोभवदुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्ष्याउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयोब्रह्माहैवता ३ ईऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतयच्छिरोश्रयततच्छिरोभवत्तच्छिरसःशिरस्त्वंताएताःशीर्षंच्छ्रियःश्रिताश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणःश्रयं

तेस्मिंच्छ्रियोयएवमेतच्छिरसःशिरस्त्वंवेदताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीतितिताअब्रुवन्हंतास्माच्छरी
राहुत्क्रामाम।तद्यस्मिन्नउत्क्रांतइदंशरीरंपत्स्यतितदुक्थंभविष्यतीति। वागुदक्रामदवदन्नश्नन्पिबन्नास्तैव च
क्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्नन्पिबन्नास्तैवमनउदक्रामन्मीलितइवाश्नन्पिब
न्नास्तैव प्राणउदक्रामत्तत्प्राणउत्क्रांतेऽपद्यततदशीर्यताशारीतीँ ३ तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्यशरीरत्वं शी
र्यंतेहवाअस्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्यःपरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेद ताअहिंसंतैवाहमुक्थमस्म्यह
मुक्थमस्मीति ताअब्रुवन्हंतेदंपुनःशरीरंप्रविशामतद्यस्मिन्नःप्रपन्नइदंशरीरमुत्थास्यतितदुक्थंभविष्यतीति
वाक्प्राविशदशयदेव चक्षुःप्राविशदशयदेव श्रोत्रंप्राविशदशयदेव मनःप्राविशदशयदेव प्राणःप्राविशत्तत्प्रा
णेप्रपन्नउदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थंप्राणएवप्राणउक्थमित्येवविद्यात्।तंदेवाअब्रुवंस्त्वमुक्थमसित्वमिदंसर्व
मसितववयंस्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतदृषिणोक्तंत्वमस्माकंतवस्मसीति ॥ ४ ॥ तंदेवाःप्राणयंतसप्रणीतः
प्रातायतप्राताायतीँ ३ तत्प्रातरभवत्समागादितीँ ३ तत्सायमभवदहरेवप्राणोरात्रिरपानोवागग्निश्चक्षुरसा
वादित्यश्चंद्रमामनोदिशःश्रोत्रंसएषप्रहितांसंयोगोध्यात्ममिमादेवताअदउआविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तंभ

वत्येतद्धस्मवैतद्विद्वानाहहिरण्यदन्वैदोनतस्येशेयंमह्यंनदद्युरिति प्रहितांवाअहमध्यात्मसंयोगंनिविष्टंवेदेत
द्धतदनीशानानिहवाअस्मैभूतानिबलिंहरंतियएवंवेद तत्सत्यंसदितिप्राणस्तीत्यन्नंयमित्यसावादित्यस्तदे
तत्रिवृत्त्रिवृदिववैचक्षुःशुक्लंकृष्णंकनीनिकेतिसयदिहवाअपिमृषावदतिसत्यंहैवास्योदितंभवतियएवमेतत्स
त्यस्यसत्यत्वंवेद ॥५॥ तस्यवाक्तंतिर्नामानिदामानितदस्येदंवाचातंत्यानामभिर्दामभिःसर्वंसितंसर्वंहीदंना
मनीँ३सर्वंवाचाभिवदतिवहंतिहवाएनंतंतिसंबद्धायएवंवेद। तस्योष्णिग्लोमानित्वग्गायत्रीत्रिष्टुम्मांसमनुष्टु
प्स्नावान्यस्थिजगतीपंक्तिर्मज्जाप्राणोबृहतीसच्छंदोभिश्छन्नोयच्छंदोभिश्छन्नस्तस्माच्छंदांसीत्याचक्षतेछाद
यंतिहवाएनंछंदांसिपापात्कर्मणोयस्यांकस्यांचिद्दिशिकामयतेयएवमेतच्छंदसांछंदस्त्वंवेदतदुक्तमृषिणाऽप
श्यंगोपामित्येषवैगोपाएषहीदंसर्वंगोपायत्यानिपद्यमानमितिनह्येषकदाचनसंविशत्याचपराचपथिभिश्चरंत
मित्याचह्येषपराचपथिभिश्चरतिससध्रीचीःसविषूचीर्वसानइतिसध्रीचीश्चह्येषविषूचीश्चवस्तइमाएवदिशआ
वरीवर्तिभुवनेष्वंतरित्येषह्यंतर्भुवनेष्वावरीवर्त्यथोआवृतासोवतासोनकर्तृभिरितिसर्वंहीदंप्राणेनावृतंसोय
माकाशःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धस्तद्यथायमाकाशःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धएवंसर्वाणिभूतान्यापिपीलिकाभ्यःप्रा

णेनबृहत्याविष्टब्धानीत्येवविद्यात् ॥६॥ अथातोविभूतयोस्यपुरुषस्य तस्यवाचासृष्टौपृथिवीचाग्निश्चास्यामो
षधयोजायंतेग्निरेनाःस्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौवाचंपितरंपरिचरतःपृथिवीचाग्निश्चयावदनुपृथि
वीयावदन्वग्निस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेपृथिव्याश्चाग्नेश्चयएवमेतां
वाचोविभूतिंवेद प्राणेनसृष्टावंतरिक्षंचवायुश्चांतरिक्षंवाअनुचरंत्यंतरिक्षमनुशृण्वंतिवायुरस्मैपुण्यंगंधमाव
हत्येवमेतौप्राणंपितरंपरिचरतोंतरिक्षंचवायुश्चयावदन्वंतरिक्षंयावदनुवायुस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यता
वल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेंतरिक्षस्यचवायोश्चयएवमेतांप्राणस्यविभूतिंवेद चक्षुषासृष्टौद्यौश्चादित्य
श्चद्यौर्हास्मैवृष्टिमन्नाद्यंसंप्रयच्छत्यादित्योस्यज्योतिःप्रकाशंकरोत्येवमेतौचक्षुःपितरंपरिचरतोद्यौश्चादित्यश्च
यावदनुद्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेदिवश्चादित्य
स्यचयएवमेतांचक्षुषोविभूतिंवेद श्रोत्रेणसृष्टादिशश्चचंद्रमाश्चदिग्भ्योहैनमायंतीँ३दिग्भ्योविशृणोतिचंद्रमा
अस्मैपूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोतिपुण्यायकर्मणएवमेतेश्रोत्रंपितरंपरिचरंतिदिशश्चचंद्रमाश्चयावदनुदिशो
यावदनुचंद्रमास्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतेषांनजीर्यतेदिशांचचंद्रमसश्चयएवमे

तांश्रोत्रस्यविभूतिंवेद मनसासृष्टाआपश्चवरुणश्चापोहास्मैश्रद्धांसन्नमंतेपुण्यायकर्मणेवरुणोस्यप्रजांधर्मेण
दाधारैवमेतेमनःपितरंपरिचरंत्यापश्चवरुणश्चयावदन्वापोयावदनुवरुणस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यताव
ल्लोकोजीर्यतेयावदेतेषांनजीर्यतेऽपांचवरुणस्यचयएवमेतांमनसोविभूतिंवेद॥७॥आपाः३ इत्यापइति तदि
दमापएवेदंवैमूलमदस्तूलमयंपितैतेपुत्रायत्रहक्कचपुत्रस्यतत्पितुर्यत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्येत्येतत्तदुक्तंभवत्येत
द्धस्मवैतद्विद्वानाहमहिदासऐतरेयआहंमांदेवेभ्योवेदओमहंवान्वेदेतःप्रदानाद्ध्येतइतःसंभृताइति सएषगि
रिश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणस्तंब्रह्मगिरिरित्याचक्षतेगिरतिहवैद्विषंतंपाप्मानंभ्रातृव्यंपरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृ
व्योभवतियएवंवेद सएषोसुःसएषप्राणःसएषभूतिश्चाभूतिश्चतंभूतिरितिदेवाउपासांचक्रिरेतेबभूवुस्तस्मा
द्धाप्येतर्हिसुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्तेहपराबभूवुर्भवत्यात्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभ
वतियएवंवेद सएषमृत्युश्चैवामृतंच तदुक्तमृषिणाऽपाङ्प्राङेतिस्वधयागृभीतइत्यपानेनह्ययंयतःप्राणोनपरा
ङ्भवत्यमर्त्योमर्त्येनासयोनिरित्येतेनहीदंसर्वंसयोनिमर्त्यानिहीमानिशरीराणिँ ३ अमृतैषादेवता ताशश्वं
ताविषूचीनावियंतान्यन्यंचिक्युर्ननिचिक्युरन्यमितिनिचिन्वंतिहैवेमानिशरीराणिँ ३ अमृतैवैषादेवतामृ

तोहवाअमुष्मिंल्लोकेसंभवत्यमृतःसर्वेभ्योभूतेभ्योदद्दशेयएवंवेद॥८॥इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयार०प्र०२।१
हरिःॐएषइमंलोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण यएषतपतिप्राणोवावतदभ्यार्चत्प्राणोह्येषयएषतपति तंशतंवर्षाण्य
भ्यार्चत्तस्माच्छतंवर्षाणिपुरुषायुषोभवंतितंयच्छतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिनइत्याचक्ष
तएतमेवसंतं सइदंसर्वंमध्यतोदधेयदिदंकिंच सयदिदंसर्वंमध्यतोदधेयदिदंकिंचतस्मान्माध्यमास्तस्मान्मा
ध्यमाइत्याचक्षतएतमेवसंतंप्राणोवैगृत्सोपानोमदःसयत्प्राणोगृत्सोपानमदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृत्समदइ
त्याचक्षतएतमेवसंतं तस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतद्यदस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतस्माद्विश्वा
मित्रस्तस्माद्विश्वामित्रइत्याचक्षतएतमेवसंतं तंदेवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवामइतितंयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वे
षांवामइतितस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेवइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचसयदिदंस
र्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचतस्मादत्रयस्तस्मादत्रयइत्याचक्षतएतमेवसंतं ॥१॥ एषउएवबिभ्रद्वाजः प्रजावै
वाजस्ताएषबिभर्तियद्बिभर्तितस्माद्भरद्वाजस्तस्माद्भरद्वाजइत्याचक्षतएतमेवसंतं तंदेवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वे
षांवसिष्ठइतितंयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वं

मभिप्रागाद्यदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचतस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगाथाइत्याचक्षतएतमेवसंतं सइदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचतस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्यइत्या चक्षतएतमेवसंतं सोब्रवीदहमिदंसर्वमसानियच्चक्षुद्रंयच्चमहदितितेक्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्चतस्मात्क्षु द्रसूक्तास्तस्मात्क्षुद्रसूक्ताइत्याचक्षतएतमेवसंतं सूक्तंबतावोचतेतितत्सूक्तमभवत्तस्मात्सूक्तंतस्मात्सूक्तमि त्याचक्षतएतमेवंसतं एषवाऋगेषह्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्योर्चतसयदेभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्योर्चततस्मादृक्तस्मादृगि त्याचक्षतएतमेवसंतं एषवाअर्धर्चएषह्येभ्यःसर्वेभ्योर्द्धेभ्योर्चतसयदेभ्यःसर्वेभ्योर्द्धेभ्योर्चततस्मादर्धर्चस्तस्मा दर्धर्चइत्याचक्षतएतमेवसंतंएषवैपदमेषहीमानिसर्वाणिभूतानिपादिसयदिमानिसर्वाणिभूतानिपादितस्मा त्पदंतस्मात्पदमित्याचक्षतएतमेवसंतं एषवाअक्षरमेषह्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरतिनचैनमतिक्षरंतिसयदे भ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरतिनचैनमतिक्षरंतितस्मादक्षरंतस्मादक्षरमित्याचक्षतएतमेवसंतं तावाएताःसर्वा ऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैवव्याहृतिःप्राणएवप्राणऋचइत्येवविद्यात् ॥ २ ॥ विश्वामित्रंह्येतदहःशंसिष्यंतमिं द्रउपनिषससादसहान्नमित्यभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंसतेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयाय तमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमे

धामोपागाःसवाऋषेद्वितीयंशंसेति सहान्नमित्येवाभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंसतेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयाय त
मिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागाःसवाऋषेतृतीयंशंसेति सहान्नमित्येवाभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंस तेनेंद्र
स्यप्रियंधामोपेयाय तमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागावरंतेददामीति सहोवाचत्वामेवजानीयामिति तमिं
द्रउवाचप्राणोवाअहमस्म्यृषेप्राणस्त्वंप्राणःसर्वाणिभूतानिप्राणोह्येषयएषतपतिसएतेनरूपेणसर्वादिशोविष्टो
स्मितस्यमेन्नंमित्रंदक्षिणंतद्वैश्वामित्रमेषतपन्नेवास्मीतिहोवाच ॥३॥ तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नं तस्ययानिव्यं
जनानितच्छरीरंयोघोषःसआत्मा यऊष्माणःसप्राण एतद्धस्मवैतद्विद्वान्वसिष्ठोवसिष्ठोबभूव ततएतन्नामधे
यंलेभएतदुहैवेंद्रोविश्वामित्रायप्रोवाचैतदुहैवेंद्रोभरद्वाजायप्रोवाचतस्मात्सतेनबंधुनायज्ञेषुहूयतेतद्वाइदंबृह
तीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यषट्त्रिंशतमक्षराणांसहस्राणिभवंतितावंतिशतसंवत्सर
स्याह्नांसहस्राणिभवंतिव्यंजनैरेवरात्रीराप्नुवंतिस्वरैराहानितद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएतस्यबृहतीसह
स्रस्यसंपन्नस्यपरस्तात्प्रज्ञामयोदेवतामयोब्रह्ममयोमृतमयःसंभूयदेवताअप्येतियएवंवेद तद्योहंसोसौयोसौ
सोहंतदुक्तमृषिणासूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेत्येतदुहैवोपेक्षेतोपेक्षेत ॥४॥ इत्यैतरे०द्वि०द्वितीयो० ॥२॥२॥

हरिः ॐ । योहवाआत्मानंपंचविधमुक्थंवेदयस्मादिदंसर्वमुत्तिष्ठतिससंप्रतिवित्पृथिवीवायुराकाशआपोज्यो
तींषीत्येषवाआत्मोक्थंपंचविधमेतस्माद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनंहवैसमानानांभवतियएवंवेद तस्मि
न्योन्नंचान्नादंचवेदाहास्मिन्नन्नादोजायतेभवत्यस्यान्नं आपश्चपृथिवीचान्नमेतन्मयानिह्यन्नानिभवंतिज्योति
श्चवायुश्चान्नादमेताभ्यांहीदंसर्वमन्नमत्त्यावपनमाकाशआकाशेहीदंसर्वंसमोप्यतआवपनंहवैसमानानांभ
वतियएवंवेद तस्मिन्योन्नंचान्नादंचवेदाहास्मिन्नन्नादोजायतेभवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोन्नंप्राणभृतोन्नाद
मोषधिवनस्पतीन्हिप्राणभृतोदंतितेषांयउभयतोदंताःपुरुषस्यानुविधांविहितास्तेन्नादाअन्नमितरेपशवस्त
स्मात्तइतरान्पशूनधीवचरंत्यधीवह्यन्नेन्नादोभवत्यधीवहसमानानांजायतेयएवंवेद॥१॥तस्ययआत्मानमावि
स्तरांवेदाश्नुतेहाविर्भूयओषधिवनस्पतयोयच्चकिंचप्राणभृत्सआत्मानमाविस्तरांवेदौषधिवनस्पतिषुहिरसो
दृश्यतेचित्तंप्राणभृत्सुप्राणभृत्सुत्वेवाविस्तरामात्मातेषुहिरसोदृश्यतेनचित्तमितरेषुपुरुषेत्वेवाविस्तरामात्मा
सहिप्रज्ञानेनसंपन्नतमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंपन्नोथे
तरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानंनविज्ञातंवदंतिनविज्ञातंपश्यंतिनविदुःश्वस्तनंनलोकालोकौतएता

वंतोभवंतियथाप्रज्ञंहिसंभवाः ॥२॥सएषपुरुषःसमुद्रःसर्वंलोकमतियद्धकिंचाश्नुतेऽत्येनंमन्यतेयदंतरिक्षलोक
मश्नुतेऽत्येनंमन्यतेयद्यमुंलोकमश्नुवीतात्येवैनंमन्येत सएषपुरुषःपंचविधस्तस्ययदुष्णंतज्ज्योतिर्यानिखानिस
आकाशोथयल्लोहितंश्लेष्मारेतस्ताआपोयच्छरीरंसापृथिवीयःप्राणःसवायुःसएषवायुःपंचविधःप्राणोपानो
व्यानउदानःसमानस्ताएतादेवताःप्राणापानयोरेवनिविष्टाश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवागितिप्राणस्यह्यन्वपायमेताअ
पियंति सएषवाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमोयद्यज्ञःसएषयज्ञःपंचविधोग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुः
सोमः सएषयज्ञानांसंपन्नतमोयत्सोमएतस्मिन्ह्येताःपंचविधाअधिगम्यंतेयत्प्राक्सवनेभ्यःसैकाविधात्रीणि
सवनानियदूर्ध्वंसापंचमी ॥ ३ ॥ योहवैयज्ञेयज्ञंवेदाहन्यहर्देवेषुदेवमध्यूळ्हंससंप्रतिविदेषवैयज्ञेयज्ञोहन्यहर्देवे
षुदेवोध्यूळ्होयदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंचविधंत्रिवृत्पंचदशंसप्तदशमेकविंशंपंचविंशमितिस्तोमतोगायत्रंरथं
तरंबृहद्भद्रंराजनमितिसामतोगायत्र्युष्णिग्बृहतीत्रिष्टुब्द्विपदेतिच्छंदस्तःशिरोदक्षिणःपक्षउत्तरःपक्षःपुच्छ
मात्मेत्याख्यानं पंचकृत्वःप्रस्तौतिपंचकृत्वउद्गायतिपंचकृत्वःप्रतिहरतिपंचकृत्वउपद्रवतिपंचकृत्वोनिधनमुप
यंतितत्स्तोभसहस्रंभवत्येवंह्येताःपंचविधाअनुशस्यंतेयत्प्राक्तृचाशीतिभ्यःसैकाविधातिस्रस्तृचाशीतयोयदू

ध्वंसापंचमीतदेतत्सहस्रंतत्सर्वंतानिदशदशेतिवैसर्वमेतावहतीहिसंख्यादशदशतस्तच्छतंदशशतानितत्स
हस्रंतत्सर्वंतानित्रीणिच्छंदांसिभवंतित्रेधाविहितंवाइदमन्नमशनंपानंखादस्तदेतैराप्नोति ॥ ४ ॥ तद्वाइदंबृ
हतीसहस्रंसंपन्नं तद्धैतदेकेनानाच्छंदसांसहस्रंप्रतिजानतेकिमन्यत्सदन्यद्ब्रूयामेतित्रिष्टुप्सहस्रमेकेजगतीसह
स्रमेकेनुष्टुप्सहस्रमेके तदुक्तमृषिणानुष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमिंद्रंनिचिक्युःकवयोमनीषेतिवाचिवैतदेंद्रंप्राणंन्य
चायन्नित्येतत्तदुक्तंभवतिसहेश्वरोयशस्वीकल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरोहतुपुरायुषःप्रैतोरितिहस्माकृत्स्नोह्ये
षआत्मायद्वागभिहिप्राणेनमनसेस्यमानोवाचानानुभवतिबृहतीमभिसंपादयेत्। एषवैकृत्स्नआत्मायद्बृहती
सोयमात्मासर्वतःशरीरैःपरिवृतस्तद्यथायमात्मासर्वतःशरीरैःपरिवृतएवमेवबृहतीसर्वतश्छंदोभिःपरिवृताम
ध्यंह्येषामंगानामात्मामध्यंछंदसांबृहती सहेश्वरोयशस्वीकल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरोहतुपुरायुषःप्रैतोरिति
हस्माहकृत्स्नोह्येषआत्मायद्बृहतीतस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् ॥ ५ ॥ तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएत
स्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यैकादशानुष्टुभांशतानिभवंतिपंचविंशतिश्चानुष्टुभआत्तंवैभूयसाकनीयः। तदुक्तमृ
षिणावाचमष्टापदीमहमित्यष्टौहिचतुरक्षराणिभवंति नवस्रक्तिमितिबृहतीसंपद्यमानानवस्रक्ति। ऋतस्पृश

मितिसत्यंवैवागृचास्पृष्टा इंद्रात्परितन्वंममइतितद्यदेवैतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप्संपन्नंभवतितस्मात्तदैंद्रात्प्राणाद्बृ
हत्यैवाचमनुष्टुभंतन्वंसंनिर्मिमीते सवाएषवाचःपरमोविकारोयदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंचविधं मितममितंस्व
रःसत्यानृतेइति। ऋग्गाथाकुंब्यातन्मितंयजुर्निगदोवृथावाक्तदमितंसामाथोयःकश्चगेष्णःसस्वरओमितिस
त्यंनेत्यनृतं तदेतत्पुष्पंफलंवाचोयत्सत्यं सहेश्वरोयशस्वीकल्याणकीर्तिर्भवितोःपुष्पंहिफलंवाचःसत्यंवदति।
अथैतन्मूलंवाचोयदनृतं तद्यथावृक्षआविर्मूलःशुष्यतिसउद्वर्ततएवमेवानृतंवदन्नाविर्मूलमात्मानंकरोतिस
शुष्यतिसउद्वर्ततेतस्मादनृतंनवदेद्दयेतत्वेनेन पराग्वाएतद्रिक्तमक्षरंयदेतदोमिति तद्यत्किंचोमित्याहात्रै
वास्मैतद्रिच्यते सयत्सर्वमोंकुर्याद्रिच्यादात्मानंसकामेभ्योनालंस्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मंयन्नेति सयत्सर्वन्नेतिब्रू
यात्पापिकास्यकीर्तिर्जायेतसैनंतत्रैवहन्यात्तस्मात्कालएवदद्यात्कालेनदद्यात्तत्सत्यानृतेमिथुनीकरोतित
योर्मिथुनात्प्रजायते भूयान्भवतियोवैतांवाचंवेदयस्याएषविकारःससंप्रतिविदकारोवैसर्वावाक्सैषास्पर्शो
ष्मभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवति तस्यैयदुपांशुसप्राणोथयदुच्चैस्तच्छरीरंतस्मात्तत्तिरइवतिरइवह्यश
रीरमशरीरोहिप्राणोथयदुच्चैस्तच्छरीरंतस्मात्तदाविराविर्हिशरीरं ॥६॥ तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतद्यशःसइं

द्रः सभूतानामधिपतिः सयएवमेतामिंद्रंभूतानामधिपतिंवेदविस्रसाहैवास्माल्लोकात्प्रैतीतिहस्माहमहिदासऐ
तरेयःप्रेत्येंद्रोभूत्वैषुलोकेषुराजति तदाहुर्यदनेनरूपेणामुंलोकमभिसंभवतीँ ३ अथकेनरूपेणेमंलोकमाभव
तीँ ३ तद्यदेतत्स्त्रियांलोहितंभवत्यग्नेस्तद्रूपंतस्मात्तस्मान्नबीभत्सेताथयदेतत्पुरुषेरेतोभवत्यादित्यस्यतद्रूपंत
स्मात्तस्मान्नबीभत्सेतसोयमात्मेममात्मानममुष्माआत्मनेसंप्रयच्छत्यसावात्मामुमात्मानमिममस्माआत्मने
संप्रयच्छतितावन्योन्यमभिसंभवतोने(नाह)नहरूपेणामुंलोकमभिसंभवत्यमुनारूपेणेमंलोकमाभवति॥७॥
तत्रैतेश्लोकाः यदक्षरंपंचविधंसमेतियुजोयुक्ताअभियत्संवहंति। सत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतेतत्रदेवाःसर्वएकं
भवंति ॥ यदक्षरादक्षरमेतियुक्तंयुजोयुक्ताअभियत्संवहंति । सत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतेतत्रदेवाःसर्वएकंभ
वंति ॥ यद्वाचओमितियच्चनेतियच्चास्याःक्रूरंयदुचोल्बणिष्णु । तद्वियू(याक)यकवयोऽन्वविदन्नामायत्ता
समतृप्यंच्छृतेधि ॥ यस्मिन्नामासमतृप्यंच्छृतेधितत्रदेवाःसर्वयुजोभवंति। तेनपाप्मानमपहत्यब्रह्मणास्वर्गंलो
कमप्येतिविद्वान् । नैनंवाचास्त्रियंब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन् । पुमांसंनब्रुवन्नेनंवदन्वदतिकश्चन ॥ अःइतिब्रह्म
तत्रागतमहमितितद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नं तस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यषट्त्रिंशतमक्षराणांसहस्रा

णिभवंतितावंतिपुरुषायुषोह्नांसहस्राणिभवंति जीवाक्षरेणैवजीवाहराप्नोतिजीवाह्नाजीवाक्षरमित्यनकाम
मारोथदेवरथस्तस्यवागुद्धिःश्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेमनःसंग्रहीतातदयंप्राणोधितिष्ठति तदुक्तमृषिणाऽऽतेन
यातंमनसोजवीयसानिमिषश्चिज्जवीयसेतिजवीयसेति॥८॥इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेतृती० ।२।३।
हरिः ॐ ॥ आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्सईक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमांल्लोकानसृजतां
भोमरीचीर्मरमापोदोंभःपरेणदिवंद्यौःप्रतिष्ठांतरिक्षंमरीचयःपृथिवीमरोयाअधस्तात्ताआपः सईक्षतेमेनुलो
कालोकपालान्नुसृजाइति सोद्भ्यएवपुरुषंसमुद्धृत्यामूर्च्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्यमुखंनिरभिद्यतयथांडं
मुखाद्वाग्वाचोग्निर्नासिकेनिरभिद्येतांनासिकाभ्यांप्राणःप्राणाद्वायुरक्षिणीनिरभिद्येतामक्षीभ्यांचक्षुश्चक्षुष
आदित्यःकर्णौनिरभिद्येतांकर्णाभ्यांश्रोत्रंश्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यतत्वचोलोमानिलोमभ्यओषधिवनस्पत
योहृदयंनिरभिद्यतहृदयान्मनोमनसश्चंद्रमानाभिर्निरभिद्यतनाभ्याअपानोपानान्मृत्युःशिश्नंनिरभिद्यत
शिश्नाद्रेतोरेतसआपः ॥१॥ ताएतादेवताःसृष्टाअस्मिन्महत्यर्णवेप्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता
एनमब्रुवन्नायतनंनःप्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिताअन्नमदामेति ताभ्योगामानयत्ताअब्रुवन्नवैनोयमलमिति

ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्नवैनोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्त्सुकृतंबतेति पुरुषोवावसुकृतंता
अब्रवीद्यथायतनंप्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशद्वायुःप्राणोभूत्वानासिकेप्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षि
णीप्राविशद्दिशःश्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नोषधिवनस्पतयोलोमानिभूत्वात्वचंप्राविशंश्चंद्रमामनोभूत्वाहृद
यंप्राविशन्मृत्युरपानोभूत्वानाभिंप्राविशदापोरेतोभूत्वाशिश्नंप्राविशन्।तमशनापिपासेअब्रूतामावाभ्याम
भिप्रजानीहीतितेअब्रवीदेतास्वेववांदेवतास्वाभजाम्येतासुभागिन्यौकरोमीतितस्माद्यस्यैकस्यैचदेवतायैह
विर्गृह्यतेभागिन्यावेवास्यामशनापिपासेभवतः ॥२॥ सईक्षतेमेनुलोकाश्चलोकपालाश्चान्नमेभ्यःसृजाइतिसो
पोऽभ्यतपत्ताभ्योभितप्ताभ्योमूर्तिरजायतयावैसामूर्तिरजायतान्नंवैतत्तदेनत्सृष्टंपराङत्यजिघांसत्तद्वाचाजि
घृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचाग्रहीतुंसयद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्यहैवान्नमत्रप्स्यत्।तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्रा
णेनग्रहीतुंसयद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्यहैवान्नमत्रप्स्यत्।तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषाग्रहीतुंसयद्धैन
च्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्।तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेणग्रहीतुंसयद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा
हैवान्नमत्रप्स्यत्। तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचाग्रहीतुंसयद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्। तन्मन

साजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसाग्रहीतुंसयद्धैतन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्। तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाश
क्नोच्छिश्नेनग्रहीतुंसयद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्यहैवान्नमत्रप्स्यत् । तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्यग्र
होयद्वायुरन्नायुर्वाएषयद्वायुःसईक्षतकथन्विदंमदृतेस्यादितिसईक्षतकतरेणप्रपद्याइतिसईक्षतयदिवाचाभि
व्याहृतंयदिप्राणेनाभिप्राणितंयदिचक्षुषादृष्टंयदिश्रोत्रेणश्रुतंयदित्वचास्पृष्टंयदिमनसाध्यातंयद्यपानेनाभ्य
पानितंयदिशिश्नेनविसृष्टमथकोहमिति सएतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वाराप्रापद्यतसैषाविदृतिर्नामद्वास्तदे
तन्नांदनं तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाअयमावसथोयमावसथोयमावसथइतिसजातोभूतान्यभिव्यैख्यत्कि
मिहान्यंवावदिषदितिसएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितीँ ३ तस्मादिदंद्रोनामेदंद्रोहवैनामतमि
दंद्रंसंतमिंद्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःपरोक्षप्रियाइवहिदेवाः ॥ ३ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वि
तीयारण्यकेचतुर्थोध्यायः ॥ २॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ।(अपक्रामंतुगर्भिण्यः)॥पुरुषेहवाअयमादितोगर्भोभवतियदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजस्संभूत
मात्मन्येवात्मानंबिभर्तितद्यदास्त्रियांसिंचत्यथैनज्जनयतितदस्यप्रथमंजन्म तत्स्त्रियाआत्मभूयंगच्छति यथा

स्वमंगंतथातस्मादेनांनहिनस्तिसास्यैतमात्मानमत्रगतंभावयतिसाभावयित्रीभावयितव्याभवतितंस्त्रीगर्भं
बिभर्तिसोग्रएवकुमारंजन्मनोग्रेधिभावयति सयत्कुमारंजन्मनोग्रेधिभावयत्यात्मानमेवतद्भावयत्येतेषांलो
कानांसंतत्याएवंसंतताहीमेलोकास्तदस्यद्वितीयंजन्म सोस्यायमात्मापुण्येभ्यःकर्मभ्यःप्रतिधीयतेथास्याय
मितरआत्माकृतकृत्योवयोगतःप्रैतिसइतःप्रयन्नेवपुनर्जायतेतदस्यतृतीयंजन्म तदुक्तमृषिणागर्भेनुसन्नन्वे
षामवेदमहंदेवानांजनिमानिविश्वा ॥ शतंमापुरआयसीररक्षन्नधःश्येनोजवसानिरदीयमितिगर्भएवैतच्छ
यानोवामदेवएवमुवाचसएवंविद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वउत्क्रम्यामुष्मिन्त्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतःसम
भवत्समभवत् ॥१॥ (यथास्थानंगर्भिण्यः) ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेपंचमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥
हरिःॐ। कोयमात्मेतिवयमुपास्महेकतरःसआत्मायेनवापश्यतियेनवाशृणोतियेनवागंधानाजिघ्रतियेनवा
वाचंव्याकरोतियेनवास्वादुचास्वादुचविजानातियदेतद्धृदयंमनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानंविज्ञानंप्रज्ञानंमेधादृष्टि
र्धृतिर्मतिर्मनीषाजूतिःस्मृतिःसंकल्पःक्रतुरसुःकामोवशइतिसर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्यनामधेयानिभवन्ति।एष
ब्रह्मैषइंद्रएषप्रजापतिरेतेसर्वेदेवाइमानिचपंचमहाभूतानिपृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीत्येतानीमानि

चक्षुद्रमिश्राणीवबीजानीतराणीचेतराणिचांडजानिचजारुजानिचस्वेदजानिचोद्भिज्जानिचाश्वागावःपुरु
षाहस्तिनोयत्किंचेदंप्राणिजंगमंचपतत्रिचयच्चस्थावरंसर्वंतत्प्रज्ञानेत्रंप्रज्ञानेप्रतिष्ठितंप्रज्ञानेत्रोलोकःप्रज्ञाप्रति
ष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामास्वाप्मृतःसमभवत्समभवत्
॥ १ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेषष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ । वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमाविरावीर्मएधिवेदस्यमआणीस्थश्रुतंमेमाप्रहासीरने
नाधीतेनाहोरात्रांत्संदधाम्यृतंवदिष्यामिसत्यंवदिष्यामितन्मामवतुतद्वक्तारमवत्ववतुमामवतुवक्तारमव
तुवक्तारं ॥ १ ॥ २६ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेसप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥७॥ अथतृतीयारण्यकं
हरिःॐ । अथातःसंहितायाउपनिषत्पृथिवीपूर्वरूपंद्यौरुत्तररूपंवायुरसंहितेतिमांड्ठकेयःआकाशःसंहितेत्य
स्यमाक्षव्योवेदयांचक्रे सहाविपरिहृतोमेनेनमेस्यपुत्रेणसमगादिति समानेवैतत्परिहृतोमेनइत्यागस्त्यःसमा
नंह्येतद्भवतिवायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवतं।अथाध्यात्मंवाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपंप्राणस्संहितेतिशूरवीरोमांड्ठके
यः। अथहास्यपुत्रआहज्येष्ठोमनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपंमनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतितस्मान्मनए

वपूर्वरूपंवागुत्तररूपंप्राणस्त्वेवसंहितेतिसमानमेनयोरत्रपितुश्चपुत्रस्यचसएषो श्वरथःप्रष्टिवाहनोमनोवाक्प्रा
णसंहतःसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतीतिनुमां
डूकेयानां ॥ १ ॥ अथशाकल्यस्य पृथिवीपूर्वरूपंद्यौरुत्तररूपंवृष्टिःसंधिःपर्जन्यःसंधाता तदुतापियत्रैतद्बलव
दनूद्दृक्ळन्संदधदहोरात्रेवर्षति द्यावापृथिव्यौसमधातामित्युताप्याहुरितीन्वधिदैवतं अथाध्यात्मं पुरुषोहवा
अयंसर्वआंदंद्वेविदलेभवतइत्याहुस्तस्येदमेवपृथिव्यारूपमिदंदिवस्तत्रायमंतरेणाकाशोयथासौद्यावापृथि
व्यावन्तरेणाकाशस्तस्मिन्हस्मिन्नाकाशेप्राणआयत्तोयथामुष्मिन्नाकाशेवायुरायत्तोयथामूनित्रीणिज्योतीं
ष्येवमिमानिपुरुषेत्रीणिज्योतींषि । यथासौदिव्यादित्यएवमिदंशिरसिचक्षुर्यथासावन्तरिक्षेविद्युदेवमिदमा
त्मनिहृदयंयथायमग्निःपृथिव्यामेव मिदमुपस्थेरेतएवमुहस्मसर्वलोकमात्मानमनुविधायाहेदमेवपृथिव्यारूप
मिदंदिवः सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति ॥ २ ॥
अथातोनिर्भुजप्रवादाः पृथिव्यायतनंनिर्भुजंदिव्यायतनंप्रतृण्णमंतरिक्षायतनमुभयमन्तरेण । अथयद्येनं
निर्भुजंब्रुवन्तमुपवदेदच्योष्ठाव्रराभ्यांस्थानाभ्यामित्येनंब्रूयादथयद्येनंप्रतृण्णंब्रुवन्तमुपवदेदच्योष्ठाउत्तराभ्यां

स्थानाभ्यामित्येनंब्रूयाद्ध्रस्वेवोभयमंतरेणाहतस्यनास्त्युपवादः । यद्धिसंधिंविवर्तयतितन्निर्भुजस्यरूपमथय
च्छुद्धेअक्षरेअभिव्याहरतितत्प्रतृण्णस्याग्रउएवोभयमन्तरेणोभयंव्याप्तंभवत्यन्नाद्यकामोनिर्भुजंब्रूयात्स्वर्ग
कामःप्रतृण्णमुभयकामउभयमन्तरेण अथयद्येनंनिर्भुजंब्रुवन्तंउपवदेत्पृथिवींदेवतामारःपृथिवीत्वादेवतारि
ष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनंप्रतृण्णंब्रुवन्तंपरउपवदेद्दिवंदेवतामारोद्यौस्त्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनमुभ
यमन्तरेणब्रुवन्तंपरउपवदेदंतरिक्षंदेवतामारोंतरिक्षंत्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयात् । यथातुकथाचब्रुवन्वब्रुव
न्तंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादतिद्युम्नएवब्राह्मणंब्रूयान्नातिद्युम्नेचनब्राह्मणं
ब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहशूरवीरोमांडूकेयः ॥३॥ अथातोनुव्याहाराः प्राणोवंशइतिविद्यात्सयए
नंप्राणंवंशमुपवदेच्छक्नुवंचेन्मन्येतप्राणवंशंसमधां २ प्राणंमावंशंसंदधतंनशक्नोषीत्याहप्राणस्त्वावंशोहास्य
तीत्येनंब्रूयात् । अथचेदशक्नुवन्तंमन्येतप्राणवंशंसमधित्सिषंतंनाशकःसंधातुंप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रू
यात् । यथातुकथाचब्रुवन्वाब्रुवंतंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादातिद्युम्नएव
ब्राह्मणंब्रूयान्नातिद्युम्नेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहशूरवीरोमांडूकेयः ॥ ४ ॥ अथखल्वाहु

निर्भुजवक्त्रः पूर्वमक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणसासंहितेति सयएवमेतांसं
हितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति । अथवयंब्रूमोनिर्भुजवक्त्राइति
ह्स्माहह्रस्वोमांडूकेयःपूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणयेनसंधिंविवर्तय
तियेनस्वराःस्वरंविजानातियेनमात्रामात्रांविभजतेसासंहितेति सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशु
भिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति । अथहास्यपुत्रआहमध्यमःप्रातीबोधीपुत्रोक्षरेखल्विमेअ
विकर्षन्ननेकीकुर्वन्यथावर्णमाहतद्यासौमात्रापूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणसंधिविज्ञपनीसामतद्भवतिसामैवाहंसं
हितांमन्यइति तदप्येतदृषिणोक्तंबृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुरिति सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशु
भिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति ॥ ५ ॥ बृहद्रथंतरयोरूपेणसंहितासंधीयतइतिताक्ष्यें (रु
क्ष्यो) वाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतउभाभ्यामुखलुसंहितासंधीयतेवाचाचप्राणेनचैतस्यांहस्मोपनिषदिसंव
त्सरंगारक्षयतेताक्ष्यएतस्यांहस्ममात्रायांसंवत्सरंगारक्षयतेताक्ष्यस्तदप्येतदृषिणोक्तंरथंतरमाजभारावसि
ष्ठोभरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरिति सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोके

नसर्वमायुरेति वाक्प्राणेनसंहितेतिकौंठरव्यःप्राणःपवमानेनपवमानोविश्वैर्देवैर्विश्वेदेवाःस्वर्गेणलोकेनस्वर्गो
लोकोब्रह्मणासैषावरपरासंहितासयोहैतामवरपरांसंहितांवेदैवंहैवसप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेण
लोकेनसंधीयतेयथैषासंहिता सयदिपरेणवोपसृतःस्वेनवार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षन्नेवविद्याद्दिवंसंहिता
गमद्विदुषांदेवानामेवंभविष्यतीतिशश्वत्तथास्यात् । सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्म
वर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति वाक्संहितेतिपंचालचंडोवाचावैवेदास्संधीयंतेवाचाच्छंदांसिवाचामित्रा
णिसंदधतिवाचासर्वाणिभूतान्यथोवागेवेदंसर्वमिति तद्यत्रैतदधीतेवाभाषतेवावाचितदाप्राणोभवतिवाक्त
दाप्राणंरेळ्ह्यथयत्रतूष्णींवाभवतिस्वपितिवाप्राणेतदावाग्भवतिप्राणस्तदावाचंरेळ्हितावन्योन्यंरीळ्होवा
ग्वैमाताप्राणःपुत्रः । तदप्येतदृषिणोक्तमेकःसुपर्णःससमुद्रमाविवेशसइदंविश्वंभुवनंविचष्टे ॥ तंपाकेनमन
सापश्यमंतितस्तंमातरेळ्हिसउरेळ्हिमातरमिति सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मव
र्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति । अथातःप्रजापतिसंहिताजायापूर्वरूपंपतिरुत्तररूपंपुत्रःसंधिःप्रजननंसं ॥३६४॥
धानंसैषादितिःसंहितादितिर्हीदंसर्वंयदिदंकिंचपिताचमाताचपुत्रश्चप्रजननंच तदप्येतदृषिणोक्तमदिति

र्मातासपितासपुत्रइति सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्व
मायुरेतिसर्वमायुरेति ॥ ६ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुतृतीयारण्यकेप्रथमोऽध्यामः ॥ ३ ॥ १ ॥ ॥
हरिःॐ॥ प्राणोवंशइतिस्थविरःशाकल्यस्तद्यथाशालावंशेसर्वेन्येवंशाःसमाहिताःस्युरेवमस्मिन्प्राणेचक्षुःश्रो
त्रंमनोवागिंद्रियाणिशरीरंसर्वआत्मासमाहितःतस्यैतस्यात्मनःप्राणऊष्मरूपमस्थीनिस्पर्शरूपंमज्जानःस्वर
रूपंमांसंलोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थमंतस्थ(स्थारू)रूपमितिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयस्त्रयंत्वेवनएतत्प्रोक्तंतस्यै
तस्यत्रयस्यास्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणामितित्रीणीतःषष्टिशतानित्रीणीतस्तानिसप्तविंशतिशतानिभवंतिसप्तचवैशता
निविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्राःसएषोहःसंमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासय
एवमेतमहःसंमानंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंवेदाह्नांसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नु
तेपुत्रीपशुमान्भवतिसर्वमायुरेति ॥ १ ॥ अथकौरंठव्यस्त्रीणिषष्टिशतान्यक्षराणांत्रीणिषष्टिशतान्यूष्मणांत्री
णिषष्टिशतानिसंधीनां यान्यक्षराण्यवोचामाहानितानियानूष्मणोवोचामरात्रयस्तायान्संधीनवोचामाहो
रात्राणांतेसंधयइत्यधिदैवतं अथाध्यात्मं । यान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनितान्यध्यात्मंयानूष्मणोधि

 दैवतमवोचाममज्ञानस्तेध्यात्मं एषहवैसंप्रतिप्राणोयन्मज्जैतद्रेतः। नहवाऋतेप्राणाद्रेतःसिच्यते यद्वाऋतेप्रा
 णाद्रेतःसिच्येतपूयेन्नसंभवेत्। यान्संधीनधिदैवतमवोचामपर्वाणितान्यध्यात्मंतस्यैतस्यत्रयस्यास्थ्नांमज्ज्ञांपर्व
णामितिपंचेतश्चत्वारिंशच्छतानिपंचेतस्तदशीतिसहस्रंभवत्यशीतिसहस्रंवाअर्कलिनोबृहतीरहरभिसंपाद
यंति सएषोक्षरसंमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मा सयएवमेतमक्षरसंमानंचक्षुर्मयं
श्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंवेदाक्षराणांसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेपुत्रीपशुमान्भवति
सर्वमायुरेति॥२॥चत्वारःपुरुषाइतिबाध्वःशरीरपुरुषश्छंदःपुरुषोवेदपुरुषोमहापुरुषइति शरीरपुरुषइतियम
वोचामसयएवायंदैहिकआत्मातस्ययोयमशरीरःप्रज्ञात्मासरसः।छंदःपुरुषइतियमवोचामाक्षरसमाम्नायएव
तस्यैतस्याकारोरसः। वेदपुरुषइतियमवोचामयेनवेदान्वेदऋग्वेदंयजुर्वेदंसामवेदंतस्यैतस्यब्रह्मारसस्तस्माद्ब्र
ह्माणंब्रह्मिष्ठंकुर्वीतयोयज्ञस्योल्बणंपश्येत्। महापुरुषइतियमवोचामसंवत्सरएवप्रध्वंसयन्नन्यानिभूतान्यैक्या
(निभा) भावयन्नन्यानि तस्यैतस्यासावादित्योरसः सयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चासावादित्यएकमेतदि
तिविद्यात्तस्मात्पुरुषंपुरुषंप्रत्यादित्योभवति तदप्येतदृषिणोक्तंचित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुण

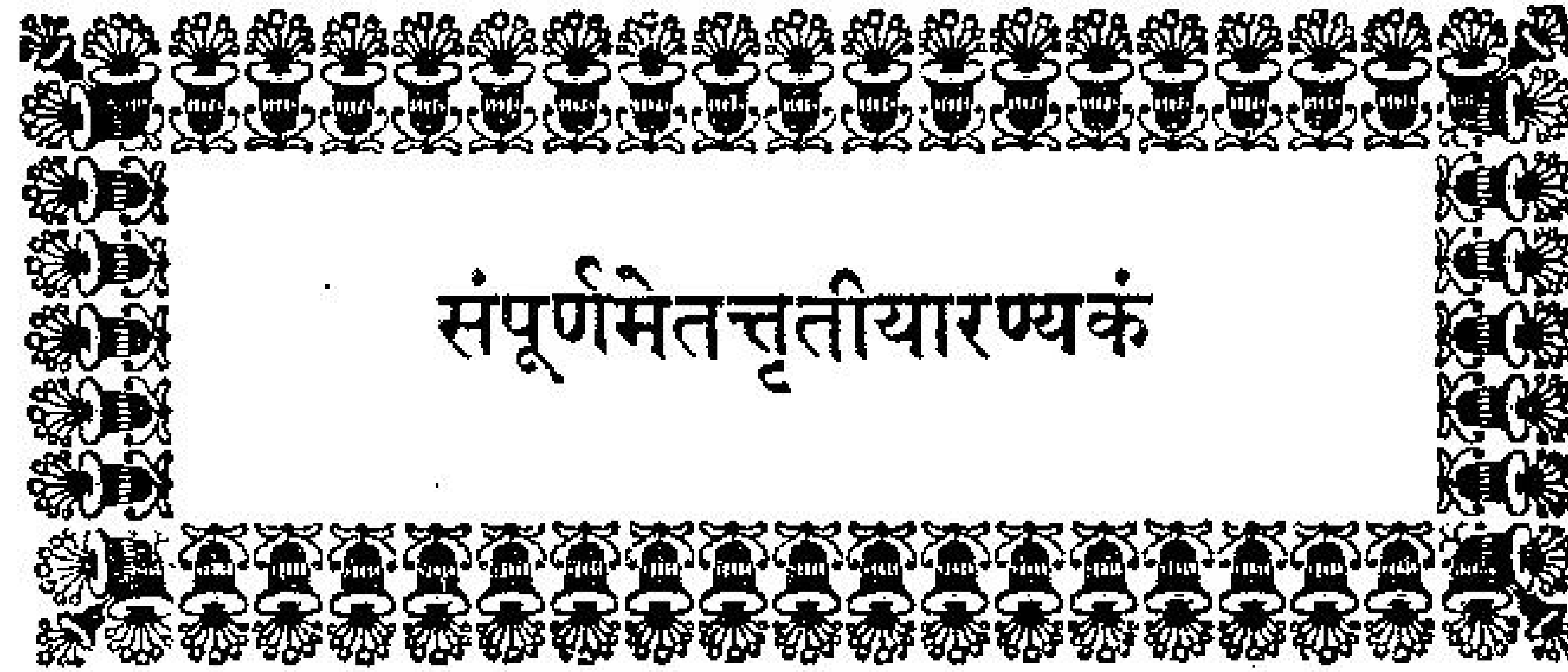
स्याग्नेः ॥ आप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेति।एतामनुविधंसंहितांसंधीयमानांमन्यइ
तिहस्माहबाध्वः एतंह्येवबह्वृचामहत्युक्थेमीमांसंतएतमग्नावध्वर्यवएतंमहाव्रतेछंदोगाएतमस्यामेतंदिव्येतं
वायावेतमाकाशएतमप्स्वेतमोषधीष्वेतंवनस्पतिष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्याचक्षते
सएषसंवत्सरसंमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मा सयएवमेतंसंवत्सरसंमानंचक्षुर्मयं
श्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंपरस्मैशंसति॥३॥दुग्धदोहाअस्यवेदाभवंतिनतस्यानूक्तेभागोस्ति
नवेदसुकृतस्यपंथानमिति तदप्येतदृषिणोक्तंयस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति॥ यदीं
शृणोत्यलकंशृणोतिनहिप्रवेदसुकृतस्यपंथामिति नतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथानमित्येतत्तदुक्तंभ
वति तस्मादेवंविद्वान्नपरस्माअग्निंचिनुयान्नपरस्मैमहाव्रतेनस्तुवीतनपरस्माएतदहःशंसेत्काममंपित्रेवाचार्याय
वाशंसेदात्मनएवास्यतत्कृतंभवति सयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चासावादित्यएकमेतदित्यवोचाम तौयत्रवि
हीयेतेचंद्रमाइवादित्योदृश्यतेनरश्मयःप्रादुर्भवंतिलोहिनीद्यौर्भवतियथामंजिष्ठाव्यस्तःपायुःकाककुलायगं
धिकमस्यशिरोवायतिसंपरेतोस्यात्मानंचिरमिवजीविष्यतीतिविद्यात्सयत्करणीयंमन्येततत्कुर्वीत यदंति

यच्चदूरकइतिसप्तजपेदादित्यन्नस्यरेतसइत्येकायत्रब्रह्मापवमानेतिषळुद्वयंतमसस्परीत्येका अथापियत्रच्छि
द्रइवादित्योदृश्यतेरथनाभिरिवाभिख्यायेतच्छिद्रांवाच्छायांपश्येत्तदप्येवमेवविद्यात् । अथाप्यादर्शेवोदके
वाजिह्मशिरसंवाऽशिरसंवात्मानंपश्येद्विपर्यस्तेवाकन्याकेजिह्मेनवादृश्येयातांतदप्येवमेवविद्यात् । अथाप्य
पिधायाक्षिणीउपेक्षेततद्यथाबटरकाणिसंपतंतीवदृश्यंतेतानियदानपश्येत्तदप्येवमेवविद्यात् । अथाप्यपि
धायकर्णाउपशृणुयात्सएषोग्नेरिवप्रज्वलतोरथस्येवोपब्दिस्तंयदानशृणुयात्तदप्येवमेवविद्यात् । अथापियत्र
नीलइवाग्निर्दृश्यतेयथामयूरग्रीवामेघेवाविद्युतंपश्येन्मेघेवाविद्युतंनपश्येन्महामेघेवामरीचीरिवपश्येततद
प्येवमेवविद्यात् । अथापियत्रभूमिंज्वलंतीमिवपश्येततदप्येवमेवविद्यादितिप्रत्यक्षदर्शनानि । अथस्वप्नाःपु
रुषंकृष्णंकृष्णदंतंपश्यतिसएनंहंतिवराहएनंहंतिमर्कटएनमास्कंदयत्याशुवायुरेनंप्रवहतिसुवर्णंखादित्वाप
गिरतिमध्वश्नातिबिसानिभक्षयत्येकपुंडरीकंधारयतिखरैर्वराहैर्युक्तैर्यातिकृष्णांधेनुंकृष्णवत्सांनलदमाली
दक्षिणामुखोव्राजयतिसयद्येतेषांकिंचित्पश्येदुपोष्यपायसंस्थालीपाकंश्रपयित्वारात्रीसूक्तेनप्रत्यृचंहुत्वान्ये
नान्नेनब्राह्मणान्भोजयित्वाचरुंस्वयंप्राश्नीयात् । सयोतोश्रुतोगतोमतोनतोदृष्टोविज्ञातोनादिष्टःश्रोतामं

ब्दिस्तंयदानशृणुयात्तदप्येवमेवविद्यादथापियत्रनीलइवाग्निर्दृश्यतेयथामयूरग्रीवामेघेवाविद्युतंपश्येन्मेघेवावि
द्युतंनपश्येन्महामेघेवामरीचीरिवपश्येततदप्येवमेवविद्यादथापियत्रभूमिंज्वलंतीमिवपश्येततदप्येवमेववि
द्यादितिप्रत्यक्षदर्शनान्यथस्वप्नाःपुरुषंकृष्णंकृष्णदंतंपश्यतिसएनंहंतिवराहएनंहंतिमर्कटएनमास्कंदयत्याशु
वायुरेनंप्रवहतिसुवर्णंखादित्वापगिरतिमध्वश्नातिबिसानिभक्षयत्येकपुंडरीकंधारयतिखरैर्वराहैर्युक्तैर्यातिकृ
ष्णांधेनुंकृष्णवत्सांनलदमालीदक्षिणामुखोव्राजयतिसयद्येतेषांकिंचित्पश्येदुपोष्यपायसंस्थालीपाकंश्रपयि
त्वारात्रीसूक्तेनप्रत्यृचंहुत्वान्येनान्नेनब्राह्मणान्भोजयित्वाचरुंस्वयंप्राश्नीयात्सयोतोश्रुतोगतोमतोनतोदृष्टो
विज्ञातोनादिष्टःश्रोतामंताद्रष्टादेष्टाघोष्टाविज्ञाताप्रज्ञातासर्वेषांभूतानामंतरपुरुषःसमआत्मेतिविद्यात् ॥ ४ ॥
अथखल्वियंसर्वस्यैवाचउपनिषत्सर्वाह्येवेमाःसर्वस्यैवाचउपनिषदइमांत्वेवाचक्षतेपृथिव्यारूपंस्पर्शाअंतरिक्षस्यो
ष्माणोदिवःस्वराअग्नेरूपंस्पर्शावायोरूष्माणआदित्यस्यस्वराऋग्वेदस्यरूपंस्पर्शायजुर्वेदस्योष्माणःसामवेद
स्यस्वराश्चक्षुषोरूपंस्पर्शाःश्रोत्रस्योष्माणोमनसःस्वराःप्राणस्यरूपंस्पर्शाअपानस्योष्माणोव्यानस्यस्वराअथख
ल्वियंदैवीवीणाभवतितदनुकृतिरसौमानुषीवीणाभवतियथास्याःशिरएवममुष्याःशिरोयथास्याउदरमेवममु

ष्याअंभणंयथास्यैजिव्हैवममुष्यैवादनंयथास्यास्तंत्र्यएवममुष्याअंगुलयोयथास्याःस्वराएवममुष्याःस्वरायथा
स्याःस्पर्शाएवममुष्याःस्पर्शायथाह्येवेयंशब्दवतीतर्द्मवत्येवमसौशब्दवतीतर्द्मवतीयथाह्येवेयंलोमशेनचर्मणा
॥१४॥ पिहिताभवत्येवमसौलोमशेनचर्मणापिहितालोमशेनहस्मवैचर्मणापुरावीणाअपिदधतिसयोहैतांदैवींवीणां
वेदश्रुतवदनोभवतिभूमिप्रास्यकीर्तिर्भवतियत्रक्वचार्यावाचोभाषंतेविदुरेनंतत्राथातोवाग्रसोयस्यांसंसद्यधी
यानोवाभाषमाणोवानविरुरुचुषेततत्रैतामृचंजपेदोष्ठापिधानानकुलीदंतैःपरिवृतापविःसर्वस्यैवाचईशानाचा
रुमामिहवादयेदितिवाग्रसः ॥५॥ अथहास्माएतत्कृष्णहारीतोवाग्ब्राह्मणमिवोपोदाहरतिप्रजापतिःप्रजाः
सृष्ट्वाव्यस्रंसतसंवत्सरःसच्छंदोभिरात्मानंसमदधाद्यच्छंदोभिरात्मानंसमदधात्तस्मात्संहितातस्यैवाएतस्यैसं
हितायैणकारोबलंषकारःप्राणआत्मासयोहैतौणकारषकारावनुसंहितमृचोवेदसबलांसप्राणांसंहितांवेदायुष्य
मितिविद्यात्सयदिविचिकित्सेत्सणकारंब्रवाणी̐ ३ अणकाराँ ३ इति॥ सणकारमेवब्रूयात्सषकारंब्रवाणी̐
३ अषकाराँ ३ इति ॥ सषकारमेवब्रूयात्तेयद्वयमनुसंहितमृचोधीमहेयच्चमांडूकेयीयमध्यायंप्रब्रूमस्तेननोण
कारषकारावुपाप्तावितिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयोथयद्वयमनुसंहितमृचोधीमहेयच्चमांडूकेयीयमध्यायंप्रब्रूमस्तेन

नोणकारषकारावुपाप्तावितिहस्माहस्थविरः शाकल्यएतद्धस्मवैतविद्वांसआहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्थावयमध्ये
ष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहेवाचिहिप्राणंजुहुमः प्राणेवावाचंयोह्येवप्रभवः सएवाप्ययस्ताएताः संहितानानंते
वासिनेप्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिनेनाप्रवक्त्रइत्याचार्याआचार्याः ॥ ६ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुतृतीयारण्यकेद्वितीयोध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥ इतितृतीयारण्यकं संपूर्णं ॥ ३ ॥ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॥ ॐ ॥ नारायणंनिखिलपूर्ण
गुणैकदेहंसर्वज्ञमच्युतमपेतसमस्तदोषं। प्राणस्यसर्वचिदचित्परमेश्वरस्यसाक्षादधीश्वरमियांशरणंरमेशं ॥ प्रा
दुर्बभूवभगवांस्तपसेतरायानारायणोब्जजसुतस्यविशालनाम्नः । तस्मिन्गतेध्वरमभूत्सुरविप्रसंघोनिश्चेतन
स्तदनुपद्मभवोमुमस्तौत् ॥ तेनस्तुतःसभगवान्गिरिशेंद्रमुख्यान्सर्वानबोधयदजेनसहैवतेथ । दासत्वमापुर
तएवमहत्सुराणांदासत्वतःसमहिदासइतिप्रसिद्धः ॥ शृण्वत्सुतेषुभगवानवदद्रमायैदिव्यांश्रुतिंसपरमोतिमु
दैतरेयीं । साबह्वृचैःप्रपठिताचतुराननास्याद्यस्यांरहस्यमुदितंपरमंहिविष्णोः ॥ महाभूतिःश्रुतिःसैषामहाभू
तिर्यतोहरिः। विशेषेणात्रकथितःसर्वज्ञःशाश्वतःप्रभुरित्युक्संहितायां।एषएवसदापंथाभगवान्पुरुषोत्तमः। नि
त्यंस्वप्राप्तिहेतुत्वात्कर्तृत्वात्कर्ममातृतः। ब्रह्मैषगुणपूर्णत्वात्सत्यंसाधुस्वरूपतः। क्वापितंविस्मरेन्नैवत्यक्त्वातंने
तरंव्रजेत्। पूर्वेनैनंतत्यजुर्हिब्रह्माद्यास्तेनसंसृतेः। मुक्ताश्रीश्चतदत्यागान्नित्यमुक्तागुणाधिका। विहायस्यय
नात्प्रोक्तावयांसीतिपिशाचकाः । वर्तितज्ज्ञानतोवंगानरास्तैरवनंसदा । अन्नरूपैर्गृभवोहिवंगावगधनाम
काः। राक्षसाअसुराईरपादाइतिसमीरिताः। धर्मोज्ञानंचवैराग्यमैश्वर्यंचतुरात्मकः। वायुर्देवोत्रासुराणामैश्व

र्यैगुणएवहि । ईरपादास्ततःप्रोक्तास्तेत्रयोविष्णुमत्यजन् । पराभूतास्ततस्तेतुतमस्यंधेनिपातिताः । देवाश्च ऋषयोमर्त्यसत्तमाइतिचत्रयः । आश्रिताविष्णुमेवैकंत्रिस्थानस्थितमच्युतं । अग्निस्थमाश्रितामर्त्याविष्णुमर्काभिधंपरं । आजनैरर्चितत्वात्सह्यर्कइत्युच्यतेहरिः । अग्नौकर्माणिकृत्वैवमानुषामुक्तिभागिनः । कर्मभिःशुद्धसत्त्वानांकर्मत्यागोपिनान्यथा । आश्रिताःसूर्यगंविष्णुमृषयोबृहदित्यसौ । तेजसाबृंहणादुक्तोविष्णुरादित्य इत्यपि । आदानात्सर्ववस्तूनांस्वाध्यायेनामुमाश्रिताः । मुच्यंतेऋषयोनित्यंनान्यथातुकथंचन । वायुस्थमाश्रितादेवाःपवमानाभिधंहरिं । संसारात्पावयित्वायन्महानंदेमिनोत्ययं । पवमानस्ततोविष्णुर्व्याप्तःसर्वासुदिक्षु च । आश्रितोभगवान्सर्वैःसर्वत्रापिविशेषतः । आश्रयात्पृथगुक्तोयंनित्यानंदोरमापतिः ॥ १ ॥ ॥ उत्थापनादुक्थनामासएवपृथिवीस्थितः । प्रथितःपृथिवीनामासोंतरिक्षाभिधोत्रगः । अंतरीक्ष्योयतोद्युस्थोद्युनामातिप्रकाशनात् । अध्यात्मेचनिविष्टोसौपुरुषाख्योजनार्दनः । पूर्षुस्थितत्वात्समहान्प्रजानांपतिरेवच । अहमुक्थमिति ह्येतांविद्यामनुभवत्यसौ । पृथक्पृथक्कृतस्यांगान्युक्थानिजगदीशितुः । अग्निवातदिनेशानामुत्थानानिपृथक्पृथक् । वदनंनासिकानेत्रमित्येतानिपरात्मनः । तृचाशीतिर्विभिन्नस्यशस्त्रस्यान्नत्वहेतुतः । विष्णोस्तृचाशीति

वत्स्यात्प्रसिद्धान्नमितिस्फुटं । अन्नाभिमानिदेवश्चतृचाशीत्याश्चदेवता। सोमएवततश्चान्नमशीतयइतीरितं। अदनाघ्राणदृष्ट्याख्यभोगत्रयविभागतः। मुखनासाचक्षुषांतद्भोग्यमन्नंहरेःश्रुतं।अरणंगमनंयस्मादर्कःशीघ्र गतित्वतः।श्येनएवतदाकाराचितिरर्कपदोदिता।सुपर्णप्रतिमासायत्तदारूढोजनार्दनः । तस्मात्तस्यार्कइति साप्रोच्यतेवैदिकैःपदैः । योसौचितिगतोवींद्रःसोग्निवातरविष्वपि।तथावाक्प्राणचक्षुष्षुतस्मात्तेर्काःप्रकीर्तिताः।तेषुस्थितेसुपर्णेचरूपभेदैःपृथक्पृथक्। स्थितोविष्णुस्तदर्कास्तेतस्मादेवप्रकीर्तिताः।व्याप्तत्वाज्जीवदेहेषुमुखेविष्णोर्मुखंस्मृतं । नासयोर्नासिकेविष्णोरक्ष्णोरेवतदक्षिणी । जीववाक्प्राणचक्षुष्षुतद्भागाद्यास्ततःस्थिताः। विष्णोर्वाग्भार्गवोरामःप्राणोस्यनरकेसरी। चक्षुस्तुकपिलोविष्णुरग्न्यादीनांचकारणं।जीववागादिसंस्थं चसुपर्णमधिसंस्थिताः।अविशेषोपिभगवान्पूर्णैश्वर्यस्वरूपतः।अंगांगित्वेनैकएवस्वानंदानुभवेस्थितः । सएवव्यूह्यचात्मानंपृथग्रूपइवस्थितः । सुपर्णनामाभगवान्सुपर्णेचव्यवस्थितः । अग्न्यादिषुचतन्नामावासुदेवःससंस्थितः । अन्ननामासएवान्नेचेष्टयन्सर्वमास्थितः । अन्नेस्थितःसएवेशोह्यन्नदातृगतिप्रदः । तस्यांतरिक्षगस्यैवनियमादनुपक्षिणः। पतंतिधावयंत्यश्वान्नरादींश्चनरादयः। परस्यविष्णोर्धामत्वात्सूर्योब्रह्मइतीरितः ।

निहितश्चैवतल्लोकोनासिकायांनतस्थले । पृथिव्यासंस्थितोविष्णुःस्त्रीरूपेणद्युलोकतः । पतितंसर्वमेवात्तित
थादिविचसंस्थितः । इतोगतंसर्वमत्तिद्युनामाभगवान्परः । भोग्यत्वादाद्यइत्युक्तएवामाद्यात्तृरूपवान् । एक
एवपरोविष्णुरत्तान्यैरुपजीव्यतः । आद्योभवतिचान्येषांनोपजीव्योभवेद्यथा । हरिःससर्वजीवानांनभुज्यंते
यथामुना । सर्वेलोकास्तथाकर्तुंनैवेष्टेकश्चनकचित् ॥ २ ॥ सएवभगवान्विष्णुःप्रजापतिरितीरितः । तस्मा
ज्जाताःसर्वदेवाब्रह्माद्यास्तेभ्यएवच । वृष्टिःसंजायतेतस्याःसर्वाओषधयोभवन् । ओषधीभ्योन्नमन्नाच्चरेतोरेत
सएवच । सर्वाःप्रजाःप्रजायंतेसंकल्पोहृदयाभिधः । प्रजाभ्योजायतेतस्माद्विकल्पाख्यंमनस्तथा । विकल्पा
द्वाक्प्रचारश्चवाचानामादिवेदनात् । कर्मसंजायतेतस्मात्कर्मणश्चजगत्पुनः । कर्माभिमान्ययंजीवःपरस्यब्र
ह्मणोहरेः । आवासस्थानमुद्दिष्टोविशेषात्सइरामयः । इच्छानुरूपंतुसुखमिरेत्येवप्रकीर्तितं । इच्छानंदप्रभूत
त्वात्सएवचहिरण्मयः । हिरुक्सुखंहिरण्यंस्याद्बाह्यानंदात्पृथग्यतः । आधिक्यार्थेमयड्यस्मादधिकानंदरूप
कः । उत्सृज्यकर्मजंरूपंनिजानंदैकरूपकः । एवंनारायणंजानन्सर्वलोकैककारणं । तल्लोकेदृश्यतेभूतैर्मुक्तै
रानंदरूपकः ॥ ३ ॥ तमिमंप्रथमज्ञानिपुरुषंचतुराननं । वासुदेवाभिधंब्रह्मप्रापप्रपदयोःपुरा । यस्मात्प्रपेदे

भगवान्प्रपदाच्चतुराननं । तस्मात्प्रपदनादेवप्रपदंनामकीर्तितं । चतुर्मुखाकारवतानृणांपादतलोपरि । प्रपदाख्यावर्तंतेतोनतुपश्वादिनांकचित् । अथादूर्ध्वंततोविष्णुःप्रपदादूरुमत्रच । स्थितऊरूचतावास्तामूरूर्ध्वगमनाद्धरेः । किंचिदूर्ध्वंततोगत्वावायुनासहकेशवः । वायुमाहोरुगरणंकुर्वंत्रस्थितइत्यपि । उर्वेवगरणंचक्रेवायुर्यत्रस्थितःसदा । तत्स्थानमुदरंनामपुनराहजनार्दनः । ऊरुस्थानंनिवासंमेकुरुविस्तारसंयुतं । तथाकरोत्सवायुश्चतदुरोभूदुरुत्वतः । उरोमध्येचहृदयंतत्रावासोहरेःसदा । सूक्ष्मदृष्टियुतायेतुमुनयःशार्कराक्ष्यकाः । उदरेतेपरंब्रह्मवासुदेवमुपासते । हृत्स्थमेवपरंविष्णुंध्यायंत्यारुणयःसदा । उदरस्थंचहृद्स्थंचतेउभेब्रह्मततपरं । एकमेवयतस्तस्मादुभयेह्यपितद्विदः । ततऊर्ध्वंगतोविष्णुर्वायुनासहदैवतैः । स्थितोमूर्धनिदेवेशःश्रितोसावितितच्छिरः । तत्रप्राणात्मनावायुर्मनोरूपेणशंकरः । शेषःसुपर्णइंद्रश्चमनांस्येवपृथक्पृथक् । अहंभावमनोरुद्रःशेषोसौपांचरात्रकं । वैदिकंगरुडश्चेंद्रोयज्ञादिविषयंमनः । श्रोत्रंचंद्रोरविश्चक्षुर्वागग्निःपरिकीर्तितः । एतेदेवास्तदन्येचसर्वप्राणिषुसंस्थिताः । उपासतेमहाविष्णुंपरमात्मानमच्युतं । वाचाहिंसामकुर्वंस्तेविनिंदंतःपरस्परं । तेविष्णोराज्ञयावोचन्नुत्क्रमामपृथक्पृथक् । देहादब्जभवस्यास्माद्यस्मिन्नुत्क्रांतएवहि । शरी

रंपद्यते श्रेयान्सनइत्यवधार्यतां । ततःक्रमेणचास्याद्यानिष्क्रांतास्तेषुसर्वशः । निष्क्रांतेषुनवैपातःशरीर स्याभवत्क्वचित् । वायावुत्क्रांतएवैतच्छरीरमपतत्क्षितौ । उदासीनवदास्तांतौकेशवश्चाब्जसंभवः । तेषांबल परीक्षार्थंवाय्वादीनांचसर्वशः । पुनस्तेप्राविशन्सर्वेवह्निसूर्यौशशीशिवः । नोत्थानमभवत्तेषुप्रविष्टेष्वपिसर्व शः । वायौप्रविष्टेतूत्थानंकायस्यासीत्तदैवच । उच्चैःस्थितत्वादुक्थोभूद्वायुरेवततःप्रभुः । उच्चत्वंचगुणाधिक्यं त्वमुच्चोसीतितेब्रुवन् । भृत्यावयंतवैवस्मत्वमस्माकंपतिःसदा । स्पर्धामहेत्वद्बलेनत्वयानान्येनकेनचित् । इ त्यूचुर्वीद्रशेषेशशक्रचंद्रादिकाःपृथक् । वायुःससंस्तुतस्तैश्चप्रसन्नोभूद्दिवौकसां ॥४॥ तस्माच्छ्रुत्वापरंब्रह्मदेवा नारायणाभिधं । शिष्यप्रशिष्यादिषुचतेनयन्वायुनोदितं । वायुमप्यनयन्सर्वेयशसातद्गुणोक्तितः । येयेगुणा न्विजानंतिवायोस्तानाविशन्मरुत् । तत्रतत्रप्रविष्टत्वात्प्रततोसौबभूवह । प्रततत्वात्प्रातरितितस्यनामाभव द्विभोः । संगतश्चाभवज्जीवचितारूपांतरेणसः । संगतत्वात्सायमितितद्रूपंनामतोभवत् । वायोस्तत्पुरनध्या त्संप्राणापानाभिधंद्वयं । अध्यात्ममग्निर्वागाख्यश्चक्षुःसूर्यःप्रकीर्तितः । यज्ञादिसाधनेयत्तुमनश्चंद्रःप्रकीर्तितः । मित्रोयमश्चवरुणःकुबेरश्चदिगीश्वराः । श्रोत्राभिमानिनःसर्वेवैदिकश्रवणोचितं । श्रोत्रंचंद्रस्तथास्मार्तंतांत्रि

कश्रवणोचितं ॥ यमएवषडंगानांविषयश्रवणोचितं । श्रोत्रंतुवरुणःकाम्यशास्त्रार्थंमित्रएवच । श्रोत्रंयन्नी
तिशास्त्रार्थंकुबेरश्चप्रकीर्तितः । विष्णुनाप्रहितानांहिसंयोगोध्यात्ममेषहि । शिवादीनांचसर्वेषांमनस्त्वंकथि
तंपुरा । एतास्सर्वादेवताहिब्रह्मवायुसुपर्णकाः । शेषशंकरशक्राश्चचंद्रसूर्ययमाअपि । अग्निश्चमित्रावरुणौ
कुबेराद्याश्चसर्वशः । अधिदैवंसएवैकआधिक्यात्पुरुषोत्तमः । देवमात्रास्तदन्येतुसआविःपुरुषोत्तमः ।
पूर्णज्ञानस्वरूपत्वादेतावत्कथितंभवेत् । तात्पर्यात्सर्ववेदैश्चतज्जानन्नवदन्मुनिः । हिरण्यदन्नामवैदोभूतेषु
हिसुरानृते । मदभीष्टंममादातुंनैवेष्टकश्चनांजसा । विष्णुनाप्रहितानांहिदेवानामहमुत्तमं । वेदसंयोगम
ध्यात्मंततोमुक्तौयथेष्टभुक् । स्यान्नैवात्रास्तिसंदेहःस्वेच्छाविहृतिरेवच । मन्निषेधेनशक्तोस्तिप्रीतादेवाहि
मेसदा । अधिदैवेनसहिताविष्णुनाप्रभविष्णुना । एतद्धितेनकथितंमुनिनातत्त्ववेदिना । विष्णुप्रहित
देवानांयोगमध्यात्ममंजसा । वेदतंचनियोक्तारमुपास्तेविष्णुमव्ययं । एतादृशोपासनायायोग्यःसन्सततं
सुधीः । स्वस्वाम्यन्यानिभूतानिहरेयुर्बलिमस्यहि । मुक्तस्यवैष्णवलोकेमुक्तानिचनसंशयः । इत्येतद्ध्यान
योगाश्चमुनयोदेवतास्तथा । मानुषाज्ञानमात्रेणस्वावरैःपूज्यतामियुः । मुक्तामुक्तैर्मुक्तियोग्याइतिशास्त्रस्य

निर्णयः।सएषभगवान्विष्णुःसत्यमित्यभिधीयते।सर्वोत्तमत्वात्पूर्णत्वात्सर्वज्ञत्वात्तथैवच।देवतात्रयमन्यच्चपृ
थक्सत्यमितीर्यते।शेषवींद्रशिवादिभ्यउत्तमत्वात्सदैवहि।वायुःसदितिसंप्रोक्तोजीवेषुतुसुपूर्णतः।तीतिब्र
ह्मासमुद्दिष्टःसएवान्नाभिमानवान्।अन्नंप्रजापतिरितिश्रुतिरन्याह्यभाषत।अतिनादात्सदावेदैरप्यन्नंसचतु
र्मुखः।यमित्यादित्यउद्दिष्टोयमयेद्यत्प्रकाशनात्।देवतात्रयमेतत्तुसहितंसत्यमुच्यते।शुक्लकृष्णकनीनासुच
क्षुषोप्येतआस्थिताः।एवंसत्यपदार्थंहिविज्ञायोपास्तआदरात्।योग्यस्तस्याउपासायानैवासत्येनदुष्यति।
देवतामुनयश्चैवयोग्याअस्याअपिस्फुटं।मनुष्याणांज्ञानमात्राद्दोषोनातितरांभवेत् ॥ ५ ॥ तस्यनारायण
स्यैवसर्ववेदात्मिकाहिवाक्।तंतिरूपाजगद्बंधनामब्रह्मादिकंचयत्।विप्रक्षत्रियवैश्यादिरूपंचाखिलमेवतु।
दामतेनैवबध्नातिसकलंजगदच्युतः।सर्वेहिनामवंतोत्रसर्वेवेदोदिताअपि।वेदात्मिकयायतोवाचाविष्णुर्व
दतिसोखिलं।यएतद्विष्णुवाच्यैवबद्धंनामाख्यदामभिः।ज्ञात्वाजगदुपास्तेतुयोग्यःसंस्तदुपासने।तंप्रत्ये
वाखिलान्येवभूतानिसहदेवतैः।बलिंहरंतिपंचाथभूतान्येनंवहंतिच।योग्यश्चास्याउपासायायोग्योब्रह्मपद
स्ययः।भूतयुक्तेरथेतस्मात्सतिष्ठतिसुरार्चितः।मुक्तःसंश्चतदन्येषांज्ञानमात्राद्विमुक्तिगैः।स्वावरैःसेव्यते

वस्यात्कैश्चिदेवक्कचित्क्कचित् । तथैववायुनावद्धंजगदेतत्ततोवरं । सुपर्णशेषगिरिशशक्रसूर्याद्यमंजसा । विष्णोर्वायोश्चलोमादौछंदांस्येवाश्रितानिच । विष्णोर्विमुक्तवायोश्चलोमाद्यंतुचिदात्मकं । लोमप्राणादिभेदश्च नैवकश्चिच्चिदात्मनि । छन्नश्छंदोभिरेवंसकेशवस्तेनचाभिधा । छंदांसीत्येवतेषांहियएवंविदुपासकः । निवारयंतिपापेभ्यश्छंदांसिकिमुकेशवः । योग्याअस्याश्चविद्यायाभृग्वाद्यादेवतास्तथा । छंदस्सुसंस्थितोविष्णुर्गोपायत्येवतद्विदः । मंत्रोप्यर्थमिमंप्राहापश्यंगोपामितिस्मह । एषगोप्ताहिसर्वस्यवायुस्थःपुरुषोत्तमः । छंदस्सुसंस्थितोवायुर्वायौचसजनार्दनः । वायुश्चवायुसंस्थश्चकदाचिन्नैवतिष्ठतः।वायुर्हिनित्यसंचारीसदासर्वप्रवृत्तिमान् । चोदितःकेशवेनैवतत्स्थेनामितशक्तिना । आसमंतात्पराक्कापिपंचभूतेभ्यईश्वरः । वायुस्तत्स्थोहरिश्चैवचरत्यमितपौरुषः । सध्रीचीनासुपूर्वादिदिक्ष्वेतौचतसृष्वपि । नित्यदावसतःकोणदिक्ष्वथासुविषूचिषु । अंतश्चसर्वलोकेषुचरतोलोकसाक्षिणौ । हस्तयोरेतयोरेवनित्याक्षीणंवसुस्थितं । तद्धयसह्यंबलंवायोरनंतंकिमुतद्धरेः । वायोराधारभूतस्यताभ्यांहिक्रतुनामकाः।आवृताःसर्वजीवाहियथैवकनकावटाः ।आच्छाद्यंतेवित्तवद्भिस्ताभ्यामेवंचचेतनाः । आवृतामहदाद्यास्तुदेहेतिष्ठंतिचैतयोः । विष्टब्धाश्चैवसर्वेपिजीवाआकाशएवच ।

सवायुःप्रकृतिश्चैवविष्टब्धौकेशवेनहि । बृहत्त्वाद्बृहतीत्येवतयोर्नामप्रकीर्तितं । वायुकेशवयोःप्राणनामसर्व
प्रणायनात् । विशेषतोबृहत्प्राणोभगवांस्तत्रकेशवः । इतिविद्यात् ॥ ६ ॥ तस्यविष्णोरंगानामथवैभवं ।
उच्यतेतस्यवाचाहिसृष्टावग्निःक्षितिस्तथा।शिश्रूषार्थंतस्यपृथ्वीजनयत्योषधीःप्रभोः।ताःपचत्यग्निरुद्युक्तआहृ
ताआहृताःपुनः।आहरेतिवचोस्यापिशृण्वंत्येवमहर्षयः।मुखजत्वात्तयोर्विष्णोर्मुखंजनकमिष्यते । आस्यभो
ग्यंततोविष्णोरन्नंतौकुरुतःसदा।सर्वैर्यद्भुज्यतेचान्नंतत्रतत्रस्थितोहरिः।तद्भुङ्क्तेतस्तदर्थंहितावन्नंकुरुतस्सदा
।विष्णोर्वाग्विभवंवेदयउपास्तेचसर्वदा।योग्यःसंस्तदुपासायाःसभूम्यग्निसमन्वितः। समंतयोर्व्याप्तिमांश्चतद्व
न्मुक्तश्चनित्यदा। अनष्टलोकोवसतिसमीपेकेशवस्यच। योग्याअस्याउपासायाःपृथिव्यग्निपदस्ययेः। योग्या
स्तेवैमुख्यतयातदन्येयत्रतौस्थितौ। तत्रचतुंसमर्थाःस्युर्मुक्तिंप्राप्ययदृच्छया।कादाचित्कोपासनेतुतावत्येषां
चयोग्यता । वेदनंह्यापरोक्ष्येणमुख्यंभवतिनान्यथा।एकदेशविदोयस्मात्परोक्षज्ञानिनोऽखिलाः।आपरोक्ष्यं
भवेद्यस्मान्नैवोपासामृतेक्वचित्।तस्मादुपासापूर्वंतुयोपरोक्षंप्रपश्यति।सएववेदनान्यस्तुयोग्यस्यैवापरोक्षदृक्
।तस्माद्योग्यस्योक्तफलमन्येषांकिंचिदेवहि।प्राणादिभ्यश्चवाय्वाद्याएवंविष्णोःप्रजज्ञिरे।ब्रह्मशेषसुपर्णेंद्रशिवा

द्याआपईरिताः। तेविष्णोर्मनसाजाताःसर्वेचावभिमानिनः।वैश्वदेव्यस्ततोह्यापोवरुणश्चमनोभवः। प्राणिनां
पूर्तपुण्येषुश्रद्धारूपमनोधिपः।एवंहिसर्वदेवाहिविष्ण्वंगेभ्यःप्रजज्ञिरे।स्वोत्पत्त्यंगंचतेविष्णोःशिश्रूषंतेपृथक्पृ
थक्। विष्णोर्विषयधर्मेषुज्ञानादिषुचतुर्मुखः। श्रद्धांददातिभूतानांवैदिकश्रवणेविपः। तांत्रिकेशेषरुद्रौचश
क्रोयज्ञादिकर्मणि। वायुर्गंधवहश्चास्यभक्तिज्ञानप्रदस्तथा। भूतानांतस्यविषयेत्वंतरिक्षंचकर्मणः।तदीयस्यैव
भोगार्थंजीवानांश्रुतिचारदं।अंतरिक्षंचविघ्नेशःसूर्यस्तत्कर्मसिद्धये।भूतानांज्योतिषोदाताद्यौरप्यन्नाद्यदायि
नी॥ ७॥ आपइत्येवदेवानांब्रह्मादीनांकथंभवेत्। नामेत्यपृच्छल्लक्ष्मीस्तंमहिदासंजनार्दनं। आपइत्येवनामै
षांभवतीत्याहसप्रभुः। इदंमदाख्यंयद्ब्रह्मह्यापइत्यभिधीयते। आपूर्णत्वाद्गुणैःसर्वैस्तन्मूलमखिलस्यच। तूल
भूतंतदन्यत्तुपिताह्येषजनार्दनः। पुत्राब्रह्मादयःसर्वेनैवायंवृक्षमूलवत्। स्वतंत्रत्वाज्जगन्नाथःपितृत्वात्परमेशि
तुः।तन्नामापइतिह्येतद्ब्रह्मरुद्रादिनांभवेत्।यथायदवइत्येवरघवःकुरवस्तथा। पुत्रनामपितुश्चस्यात्तत्तंत्रत्वात्सु
तस्यहि। यथापितामहाद्याश्चपितरोनामकीर्तिताः। तथापिमुख्ययावृत्त्याव्यवहारव्यवस्थितिः।आपइत्येवदे
वानांसर्वेषांप्रददौहरिः। स्वकीयमेवमन्यानिपृथक्पृथगदात्प्रभुः। नारायणादिनामानिददौनान्यस्यकेशवः।

एवंसभगवान्विष्णुर्महिदासाभिधःप्रभुः।जानन्नित्योदितज्ञानादाहदेवीमिदंवचः । देवपर्यंतमाव्याप्तिंवेदाहंम
मसर्वदा । मत्पर्यंतंतथाव्याप्तिंदेवानामपिसर्वशः । मयिदेवास्तेषुचाहमितिविद्धिवराननने। मयैतानिप्रदत्तानि
पदानिब्रह्मपूर्वकाः । अधितिष्ठंतिसत्ताद्याअप्येतेषांमदाज्ञया । ज्ञानकर्मबलेहाद्यामद्दत्ताइतिकिंवदे । संभृताम
त्तएवैतेसएषभगवान्गिरिः । गिरणात्सर्वभूतानांचक्षुर्नामास्यदर्शनात् । सर्वश्रोतृत्वतःश्रोत्रंमनोमंतृत्वहेतु
तः। प्राणनामाप्रणेतृत्वात्तमेनंगुणपूर्तितः । गिरणाच्चाखिलस्यास्यप्राहुर्ब्रह्मगिरिंप्रभुं । यएवंवेदतंविष्णुमाप
रोक्ष्येणशाश्वतं।गिरत्येवाखिलंपापंभ्रातृवत्सहसंस्थितं।पराभवतिपाप्मास्यद्वेष्टानिरयगःसदा ॥ असनाद्भग
वान्सोसुःसर्वस्यापिजनार्दनः।प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणइत्यभिधीयते।सएषभूतिनामापिज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः।
अज्ञानादिप्रदातृत्वात्सएवाभूतिनामकः। सुखज्ञानादिगुणदंपूर्णंसर्वगुणैःप्रभुं।उपासतेतंवाय्वाद्यादेवास्तस्मा
च्चतेऽखिलाः।बभूवुःसुखसज्ज्ञानपूर्वैःसर्वगुणैर्युताः । देवानामपिसर्वेषांप्रधानोद्यापिमारुतः। स्थित्वासुसेषुवि
ष्णुंतंभूर्भूरित्येवशंसति। भूःशब्दार्थोभूतिरितिवैपरीत्येनचासुराः । अभूतिकारकोस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झि
तः।इत्येवोपासतेतस्मात्पराभूताश्चसर्वशः।ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाःपेतुरंधेतमस्यथ । यएवंवेदतंविष्णुंभूतिदंभू

तिरूपिणं। भावाभावंचदेवानांदैत्यानांचैवमेवतु। ज्ञानैश्वर्यादिभिःसोपिभवेत्तस्यपरात्मनः। प्रसादात्तस्यपाप्माचपराभवतिसर्वशः। सएषभगवान्विष्णुर्मृत्युदोमोक्षदस्तथा। सएवजीवनकरोयदापानेनसंयुतं। प्राणंनियमयत्यस्मिंच्छरीरेपुरुषोत्तमः।शरीराद्बहिरेतौतुयदानिःसारयत्यजः। तदामृत्युप्रदश्चायंमुक्तानामपिजीवनं। प्राणादेवहितत्रापिप्राणाधारोजनार्दनः। अवाक्प्राक्सदागच्छेद्वायुरानंदरूपिणा। अनेनैवगृहीतोहिप्राणोपानेनसंयुतः। अनेनहरिणायस्मान्नियतोनपराग्भवेत्। अमर्त्यस्तत्प्रसादेनवायुर्देहैःसहस्थितः। अनित्याअपिदेहास्तेशश्वत्संत्याविमोक्षतः। स्थूलसूक्ष्मविभागेनकिमुवायुर्जगत्प्रभुः। नानागतीतुतावेतौवायुःप्राप्नोतिकेशवं। शरीरंतुविनष्टंस्यात्पंचत्वमुपगच्छति। जडंतज्जडतामेतिचेतनावायुदेवता। चेतनेशंहरिंयातिविरुद्धगमनौचतौ। ऊर्ध्वंगच्छतिदेवःसदेहोधःपततिक्षितौ। दृश्यमेतच्छरीरंचाप्यदृश्यावायुदेवता। यएवंवेदतंवायुममृतंसर्वनायकं। पूर्णानंदेनहरिणागृहीतंतद्वशंसदा। समुक्तोलोकमाप्नोतिविष्णोर्मुक्तैश्चदृश्यतइतिच। ब्रह्मपंथाःसत्यंकर्मेतितस्यनारायणस्यवासुदेवाद्याःक्रमेणचतस्रोमूर्तयः। नासिकायांयन्नेत्रयोर्मध्येविनतमिवकिंचिन्नतस्थानंतत्सूर्यलोकस्थानीयंविद्यात्। तथेतिनिर्णयः। ईरामयइतिदैर्घ्यमवधारणा

थं । दैर्घ्यंप्लुतंचहिंकारोबिंदुरप्यवधारणइतिशब्दनिर्णये । ब्राह्माहैवता३इते । देशतःकालतोर्थाच्चबलतोगुणतस्तथा । स्वरूपतोपिनैवस्याद्भेदोत्यल्पोपियत्रहि । केवलैश्वर्ययोगेनयत्रसंख्यादिवद्भवेत् । स्वरस्पर्शविभागेनतत्रोक्तिःस्याद्विभक्तिषु । अचिंत्याद्भुतथैश्वर्यादेकोपिबहुरूपवान् । प्रकाशयेद्यतोविष्णुःसर्वत्राप्यविशेषवान् । नविशेषोहिरूपाणांमत्स्यादीनांकथंचन । नैश्वर्येनबलेचैवनानंदादिगुणेष्वपीत्यादिशब्दनिर्णयवचनात् । द्विवचनमत्रव्यवहारमात्रमितिताइत्युक्तं । संहितायांयत्रदैर्घ्यंपदेयत्रनविद्यते । उक्तार्थस्यमहाधिक्यंश्रुतेस्तत्रविवक्षितमित्यतोब्रह्माहेतिदैर्घ्यमपिपरब्रह्मत्वविवक्षया । अदउएवनारायणाख्यमधिदैवतंअन्यानिदैवतमात्राणि । स्थानांतरेन्येषामप्यधिदैवत्वकथनंकर्मजदेवाद्यपेक्षया । मुख्याधिदैवतंनारायणएव । तस्योष्णिग्लोमानीत्यादिलोमसूष्णिगित्याद्यर्थं । सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात्।सच्छंदोभिश्छन्नइतिवाक्यशेषात् । ब्राह्मणोस्यमुखमासीदित्यादिवच्च । अंगेषुयस्यछंदांसिदेवालोकामखाअपि । तद्वशानियतानित्यंनमस्तस्मैपरात्मनइतिचस्कांदे । अस्मैपुण्यायकर्मणइत्येतमुद्दिश्यजीवानांपुण्यकर्मकर्तुं । तैर्हिस्तुत्यादिकर्माणिकृतानिश्रोत्रेणशृणोतिभगवान् । दिग्भ्योप्यन्यएवविशृणोतिजीवः । अन्येषांजीवानांश्रवणजंभोगंस्वश्रोत्रेणदिग्भिर

ननुगृहीतेनैवभगवान्भुङ्क्ते । नचजीववागादिनापृथिव्यग्न्यादिकंसृष्टमित्यत्रकिंचिन्मानमस्ति ।मुखादिंद्रश्चा ग्निश्चेत्यादिनाभगवतःसकाशाद्धिसर्वेषांसृष्टिःप्रसिद्धा । सृष्टिभेदादन्यथावचनं।नचमुख्यकारणांगीकारेऽवि रोधेऔपचारिकंकारणमंगीकर्तुंयुक्तं । अतिप्रसंगात्।नहियत्किंचित्कारणत्वमस्तीत्येतावताब्राह्मणस्यचंडा लःपितेत्युच्यते । पितृत्वंचात्रोक्तंवाचंपितरमित्यादिना । मनुष्याणांतुयत्कर्मनदेवोत्पत्तिकारणं । दैवतैरुप कारस्तुक्रियतेनरकर्मणां । देवानांकर्मणैवैतेजायंतेसर्वमानुषाः ।प्रधानत्वान्नदेवानांनृकर्मोत्पत्तिकारणमिति चब्रह्मांडे । आहमहिदासऐतरेयइतितुसर्वस्यवचनस्यतदीयत्वज्ञापनार्थंनतुसन्निहितस्यैव। यथेंद्रंकुत्समित्या दि । यथाचपूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशादिति ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेप्रथमोध्यायः ॥ २ ॥ १ ॥ ॥ ॥

ॐ ॥ एषनारायणोदेवोवायुनासहैवेमंलोकमभ्यार्चत् । ब्रह्मादिशरीरेषुप्रविवेश । पुरुषइत्यंतर्यामिरूपस्या ख्या । पुरिशेतइतिप्रसिद्धत्वाच्चपंचरात्रेषु । यएषसूर्यमंडलेस्थित्वातपतिभगवान्सनारायणः।यआदित्येति ष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्योनवेदेत्यादिश्रुतिभ्यः । यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतइत्युक्तातस्ययथाक

प्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीइत्युक्तत्वान्नशिवादयः। शिवोहिविरूपाक्षः।प्रसिद्धश्चपुंडरीकाक्षइतिभगवान्नारा
यणः। यमादित्योनवेदेत्युक्तत्वान्नादित्यः । भेदव्यपदेशाच्चान्यइतिभगवद्वचनं। वृत्रंयदिंद्रशवसावधीरहि
मादित्सूर्यंदिव्यारोहयोदृशे। यत्सूर्यस्यहरितःपतंतीःपुरस्सतीरुपराएतसेकः। सीदन्निंद्रस्यजठरेकनिक्रदन्नृ
भिर्यंतस्सूर्यमारोहयोदिवि। चंद्रमामनसोजातश्चक्षोस्सूर्योअजायत। यस्सूर्यंयउषसंजजानयोअपांनेतास
जनासइंद्रः। उद्वेतिप्रसवीताजनानांमहान्केतुरर्णवःसूर्यस्य। येनावृतंखंचदिवंमहींचयेनादित्यस्तपतितेज
साभ्राजसाच। यमंतःसमुद्रेकवयोवयंतिद्यदक्षरेपरमेप्रजाः।तमेताःपंचदेवताःपरिम्रियंतेविद्युद्वृष्टिश्चंद्रमाआ
दित्योग्निरित्यादौसूर्यस्यसर्वत्रपराधीनत्वावगतेश्च।ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणःसरसिजासनस
न्निविष्टः।केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटीहारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रइतिनारसिंहपुराणे। तापनीपाचि
काचैवशोषणीचप्रकाशनी।नैवराजन्रवेःशक्तिःशक्तिर्नारायणस्यचे(हीति)तिपाद्मे। यदादित्यगतंतेजोजग
द्भासयतेखिलं।यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमितिच।नचविष्णोरन्याधीनत्वंश्रुतिषूक्तंकुत्रचित्।उत्प
त्तिस्तुप्रादुर्भावापेक्षया। एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकरइतिमहाप्रलयेतस्यैवावस्थानश्रुतेः। यंकामये

तंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधामितिब्रह्मशिवादीनांदेव्यधीनपदप्राप्तिमुक्तातस्याअपिभगवदधीन
त्वं ममयोनिरप्स्वं १ तःसमुद्रे ततोवितिष्ठेभुवनानुविश्वा परोदिवापरएनापृथिव्येत्याह । अहंरुद्रायधनुरात
नोमिब्रह्मद्विषेशरवेहंतवाउ । अहंसुवेपितरमस्यमूर्धन्नितिब्रह्मरुद्रयोर्देव्यास्सकाशात्सृष्टिसंहारौचोक्तौ । अ
स्यदेवस्यमीळ्हुषोवयाविष्णोरेषस्यप्रभृथेहविर्भिः । विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वंयासिष्टंवर्तिरश्विनाविरावदित्या
दिनाविष्णोःप्रसादादेवशिवादीनांपदप्राप्तिकथनाच्च । तमेताःसप्ताक्षितयउपतिष्ठंतेतद्याइमाअक्षँल्लोहिन्यो
राजयस्ताभिरेनंरुद्रोन्वायत्तइत्यादिनाशिवादिसर्वदेवोपास्यस्यवायोरयंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणइतिम
ध्यमशब्दोक्तस्यप्राणःस्थूणेतिप्राणशब्दोदितोनारायणआश्रयउक्तः । तस्मात्सर्वोत्तमोभगवान्नारायणःप्रा
णशब्दोदितआदित्यमंडलस्थस्तपतीत्यादिसिद्धं । क्षितिपामनुष्यगंधर्वादेवाश्चपितरश्चिराः । आजान
जाःकर्मदेवास्तात्त्विकादक्षएवच । शक्रश्चोमाचरुद्रश्चभारतीवायुरेवच । मुक्ताउक्ताःशतगुणाबलज्ञानसुखा
दिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिश्चैवगुणैःसर्वैःक्रमाधिकाः । तस्माद्रमाततोविष्णुरनंतगुणतोधिकः । नित्यमुक्तः
स्वतंत्रश्चनचान्यस्तादृशःक्वचित् । कुतएवाधिकोन्यःस्याद्यन्मुक्ताअपितद्वशाः । रमापितद्वशानित्यंसनान्य

स्यवशेप्रभुः । नभेदःशेषशिवयोःसुपर्णःशेषसंमितः । कामःशक्रसमोनित्यंप्रतिबिंबाश्चतेक्रमादितिचमहा संहितायां । सपुरुषेषुशतंवर्षंगतइतिशतर्चिनामा । बहुरूपत्वाद्बहुवचनं । एतमेवतथासंतंमुख्यतआचक्ष तेऋषींस्तूपचारतः । आत्मनउदरेधृतवान्मध्येस्थित्वाधृतवांश्च । प्राणस्थःप्राणनामासावपानेऽपाननामकः । नेतृत्वाच्चापनेतृत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तमइतिच । वामोभद्रः ॥ १ ॥ ॥ वसिष्ठोवसतामुत्तमः । अभ्यपवय तपावयामाससंसारात् । तद्विष्णवाख्यंब्रह्मसूक्तान्यवोचतेतिसूक्तनामकमभवत् । वतेत्यास्वादने । स्वात्म नैवस्वयंसुष्ठूक्तमितिवा । इदंसर्वंपरिपूर्णसन्नहमल्पप्राणिषुप्रविश्यसूक्ष्मरूपोमहाप्राणिषुमहारूपश्चभवानीति सभगवानब्रवीत् । तस्मात्क्षुद्रोसानीत्युक्तत्वात्क्षुद्रसूक्तास्तेक्षुद्रप्राणिषुस्थिताभगवद्रूपसंघाः । महानसानी त्युक्तत्वान्महासूक्तामहाप्राणिषुस्थिताः । सूक्ष्मरूपत्वादेवक्षुद्रनामभगवतः । नतुसामर्थ्याल्पत्वात् । नहिसामर्थ्यादिगुणेषुकश्चिद्विशेषोभगवद्रूपेषु । एभ्यःप्राणिभ्योगतवानित्यृक् । गच्छतिहिमरणकाले । ब्रह्मणासंपरित्यक्तोमृतइत्युच्यतेबुधैरितिहिभारते । म्रियमाणमिमंजीवंवासुदेवादिदेवताः । त्यक्त्वाभागेन गच्छंतिभागतोनुव्रजंतितं । गतैर्भागैरपिपुनर्विशेयुर्भोगसिद्धये । भोग्यलोकमनुप्राप्तंतस्मात्स्वप्नवदंतरेति

च । अर्चगतिपूजनयोःऋगताविति धातोः । सर्वेभ्योर्थेभ्यःस्थानेभ्यःशरीरेभ्योगतवानित्यर्थर्चः । सर्वा
णिभूतान्यपादि । पदगतौ । तस्मात्पदंनाम । अधिकंक्षरतीत्यक्षरं । क्षरणंनामसंततदानं । क्षरविनाशसं
ततदानयोरितिधातोः । एवमृषिषुशब्देषुचव्यवह्रियमाणानिसर्वाणिनामानिविष्णोरेवमुख्यतःकिमुदेवता
नामानि । योदेवानांनामधाएकएवतंसंप्रश्नंभुवनायंत्यन्या । इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णो
गरुत्मान् । यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुर्यंमित्रमाहुर्यमुसत्यमाहुः । नामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरम
मुदाहरंतीत्यादिश्रुतिभ्यः । नकेवलमृष्यादीनांनामभगवतःसर्वेवेदाअपितस्यैवनामानिकिमुचवेदाः ।
समुद्रमेघवृक्षपतनभेरीताडनादिसर्वघोषाअपितस्यैवनामानियथायोग्यंयोजनीयानि । एकमेवव्याहरणं ।
एकप्रकारमेवनाम । निर्दोषगुणपूर्तिवाचकत्वादेकप्रकारता । प्राणेनारायणएव । नारायणविषयए
वव्याहारः । ऋचस्तुविशेषतइंद्रादिनामवतोविष्णोर्गुणानल्पज्ञानामपिप्रकाशयंतीति । प्राणेनारायणएवे
तिविद्यात् । उक्तंचबृहत्संहितायां । हुंकारेणसहैवाब्धिःसर्वाभिभवशक्तता । विष्णोर्वक्तियतोहुंचपराभिभ
ववाचकः । ओमितिस्वरतेनित्यंवायुर्मेघेषुसंस्थितः । बलवन्नादसंयुक्तोह्यधिकोच्चत्वमस्यतु । ॐकारस्यार्थ

उद्दिष्टउक्तार्थाधिक्यमेवच । नादोबलीप्रवदतितथाभेरीध्वनिःप्रभोः । अनुदात्तस्वरूपत्वादौदार्यंवदतीशि
तुः।तदपेक्षयान्यनीचत्वंघंटाद्याःस्वरितात्मकाः।उच्चस्थितिमुदात्तस्तुस्वर्णचंच्वादिकःस्वरः। विष्णोर्वक्तितथा
मंद्रःश्वासादिःप्रचयात्मकः । एकप्रकारतांविष्णोःसदाचाल्यांवदत्यपि । इत्यादयःसर्वघोषाविष्णोरेवगुणोन्न
तिं । वदंतिकिमुवेदाद्यामार्जाराद्यभिधास्तथा । मारयित्वाप्रभक्ष्यैवजरयत्यखिलंजगत् । तेनमार्जारउद्दिष्टो
मोषणान्मूषकोहरिः।वर्षणाद्वृषउद्दिष्टोबलनाद्बलिनामकः।तारणात्तृणनामासावित्याद्येकोभिधीयते । सर्वना
मापिभगवान्सर्वशक्तिश्चसर्ववित् । ब्रह्मरुद्रादिजीवेभ्योजडेभ्यःश्रियएवतु । व्यतिरिक्तःसदानंतसांद्रानंदैक
रूपकः । तस्यैवमुख्यनामानिसमाकृष्येतरेष्वपि । उपचारात्प्रवर्तंतेव्यवहारप्रसिद्धये । तथैवसर्वनामानिप्रव
र्तंतेचमारुते । नतावन्मुख्यवृत्त्यैवमुख्यतोन्यव्यपेक्षया । मुख्यतःसर्वनामातुविष्णुरेकोनचापरः । तस्मात्प्रा
णादिशब्दाश्चविष्णावेवहिमुख्यतः । अन्यव्यपेक्षयावायौमुख्यवृत्तिर्विधीयते । वायुश्चसूर्यसंस्थःसंस्तपत्येत
ज्जगत्त्रयं । आज्ञयैवहरेर्वायोःशक्त्यासूर्यस्तपत्ययमित्यादिच । नप्रसिद्धसूर्यस्येयंतापनशक्तिरितिज्ञापयितुं
प्राणोह्येषयएषतपतीत्युक्तं । प्राणाद्वाएषउदेतिप्राणेस्तमेतीतिचश्रुतिः । प्राणशब्दश्चमुख्यतोविष्णौप्रवर्त

मानोपिवायावपिवर्तते । अतःसर्ववेदाद्यभिधेयत्वंवायोरप्यस्ति । प्राणस्यप्राणमितिश्रुतेरुभयोरपिप्राणशब्दःप्रसिद्धएव । अयंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणइतिवायोर्विशेषणादुत्तमप्राणोविष्णुरितिचसिद्धम् । द्वावात्मानौहिवेदेषुद्वौप्राणौद्वौचचेतनौ।अज्ञानाभिभवास्पृष्टौवायुर्नारायणश्चतौ ।तदन्येचेतनास्सर्वेप्राणाश्चात्मानएवच । अज्ञानाभिभवस्पृष्टास्तस्मात्तेह्यधमाःश्रुताः । मध्यमोवायुरेवैकउत्तमःकेवलोहरिः । सर्वशब्दोदितौतस्मादेतौद्वावेवनापरः । अन्येचैवमितैःशब्दैरुच्यंतेनामितैःक्वचित्।श्रीरप्यखिलशब्दोक्ताविष्णुवन्नतुमुख्यतः।तस्मादमितनामानावपितौमितनामवत्। श्रीश्चवायुश्चविष्णुस्तुमुख्योक्तेरमिताभिधः।अनंतनामकत्वाच्चसोनंतगुणईरितः। पृथङ्गामानियस्मात्तद्गुणानेवप्रचक्षतइत्यादिब्रह्मांडे ॥ २ ॥ अन्यदेवताविषयत्वेनप्रतीयमानाअप्यृचोभगवद्विषयाएवमुख्यतः।तदनंतरंवायुविषयाश्च।तस्माद्बृहतीसहस्रंसर्वंमुख्यतोनारायणस्यानंतदाज्ञयावायोश्च ।तस्मात्तच्छंसनेनभगवान्वायुश्चातिप्रीयेतेइतिदर्शयतिविश्वामित्रंह्येतदहःशंसिष्यंतामेत्यादिना।वृत्रंहत्वापुरेंद्रस्तुमहेंद्रत्वाभिपत्तये।महाव्रतंकर्मचक्रेहौत्रंचक्रेत्रकौशिकः । भृगुरध्वर्युरभवद्ब्रह्माब्रह्माभवत्स्वयं।उद्गातावायुरभवत्स्वयंनारायणःप्रभुः।सादस्यमकरोत्तत्रतदन्येन्येपिचर्त्विजः।बृहतीसहस्रंशंसिष्य

न्यदासस्मारकेशवं । वायुनासहदेवेशस्तदावासवमाविशत् । आविष्टोविष्णुनाथेंद्रोवायुनासहकौशिकं । शंसेत्युक्त्वानिषण्णोभूदिदमन्नंतवेतिसः । ऋक्साहस्रंशशंसाथयज्ञांगत्वेनभक्तितः । तच्छ्रुत्वातुष्टिमगमत्केशवोवायुसंयुतः । द्वितीयवारंशंसेतिप्राहतंचजनार्दनः । प्रीत्यैवशक्रमाविष्टोविश्वामित्रःशशंसतत् । अतिप्रियत्वाद्भगवान्पुनरप्याहकौशिकं । तृतीयंचशशंसासौविष्णोरन्नंप्रकल्प्यतु । ततोतितुष्टोभगवान्ददामिवरमित्यमुं । ऊचेसप्रथमेत्वेवनिजसालोक्यमीश्वरः । प्रादाद्द्वितीयेसामीप्यंतृतीयेपुनरेवच । वरंददानीत्युक्तःसमुनिःप्राहजनार्दनं । सम्यक्त्वामेवजानीयामितिमोक्षेसुखोच्चतां । इच्छंस्तंप्राहभगवानिंद्रस्थोवायुसंयुतः । सर्वनामाहमस्म्येकइतिज्ञानंममोत्तमं । यस्मात्सर्वगुणत्वंस्यात्सर्वनामत्वएवतु । नहिदोषाभिधायीनिविष्णोर्नामानिकानिचित् । अदोषत्वान्महाविष्णोर्नसामान्यवचांस्यपि । सर्वोत्तमगुणात्मत्वात्सदानारायणस्यहि । सर्वोत्तमगुणानेवनामान्याचक्षतेहरेः । यावज्ज्ञानेनमोक्षःस्यात्तावज्ज्ञात्वापिकौशिकः । अधिकज्ञानलब्ध्यर्थंमोक्षेधिकसुखाप्तये । जानीयांत्वामितिप्राहतस्माआहसकेशवः । इंद्राविष्टःप्राणनामतथान्याश्चाभिधाःप्रभुः । प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणइत्यभिधीयते । अहेयत्वादहंनामास्म्यसनान्मिनुतेरपि । ततोवेत्तीतिचत्वंसपूर्णत्वात्सर्वनाम

कः। सर्वाणिबहुरूपत्वात्सर्वरूपेषुपूर्तितः। प्रभूतत्वाद्भूतनामासर्वरूपप्रभूततः। बहुरूपःसभूतानीत्युक्तोवि
ष्णुस्सनातनः। सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वादेषइत्यभिधीयते। सएवसूर्यसंस्थःसन्लोकंतपतिकेशवः। सर्वनामवतस्त
स्यममान्नंमित्रमुच्यते। अन्नाभिमानिनीसाक्षाच्छ्रीरेवप्रमदोत्तमा। सान्नमित्युच्यतेविष्णोर्भोग्यत्वान्मित्र
मेवच। दक्षभागस्थितेनत्वाद्दक्षिणंनामसोच्यते। तस्याइनोहिविष्णुःसदक्षभागेस्थितःसदा। यस्याभिमा
निन्यन्नस्यलक्ष्मीःसादेवतोत्तमा। वैश्वामित्रंतदन्नंतुऋक्सहस्रात्मकंमतं। विश्वामित्रेणदृष्टत्वाद्वैश्वामित्रमि
तीर्यते। इंद्राविष्टःकोयमितिशंकांपरिहरन्हरिः। आदित्यसंस्थितोविष्णुस्तपन्नस्मीतिचोचिवान्। त्वांजा
नीयामितिप्रश्नंविश्वामित्रस्यकुर्वतः। अभिप्रायद्वयंह्यस्तिशक्राविष्टोनचापरः। हरेरिततुमेतर्कस्तेजोबाहुल्य
तोजनि। तस्यतर्कस्यसत्यत्वंज्ञातव्यंप्रथमंमया। द्वितीयंयदिविष्णुःस्याज्ज्ञातव्योमेविशेषतः। इत्यभिप्रायम
स्यैवज्ञात्वाविष्णुःसनातनः।अभिप्रायद्वयस्यापिपरिहारंहरिर्ददौ।प्राणोवाअहमित्यादिनामसंदर्भमुक्तवान्।
विशेषज्ञानसिद्ध्यर्थंनाम्नामुक्तिःपरात्मनः।इंद्राविष्टःकोयमितिशंकानुत्त्यर्थमेवच।तपन्नेवास्मीत्यवदत्तपंतंवेद
सोपिहि।नारायणंसूर्यगतंगायत्र्योपासकोहिसइतिब्रह्मांडे। उपनिषण्णमिंद्रंदृष्ट्वापित्वामेवजानीयामितिवर

स्वीकारादिंद्रादेवचेंद्राविष्टोभगवानत्रोक्तइतिज्ञायते।इंद्रंतुजानात्येवहिविश्वामित्रः।भगवंतमपिस्वरूपतआ
गतंजानात्येव । विशेषज्ञानप्रार्थनेप्राणोवाअहमस्म्यृषइत्यादिकमेवपूर्यते।एषतपन्नेवास्मीतिव्यर्थं। प्राणोह्येष
यएषतपतीत्युक्तत्वात् । सएतेनरूपेणसर्वादिशोविष्टोस्मीत्यादिनाप्याविष्टस्यविष्णुत्वंकिंचिज्ज्ञायते । तथा
प्येतेनेतितृतीयात्वात्करणत्वाशंकाभवति। तस्यमइतिवैयधिकरण्यमितिच । अतोभगवन्नामानिपृथगुक्त्वा
हंविष्णुरित्येषतपन्नेवास्मीत्युवाच। इंद्रशरीरमेवपश्यतोविश्वामित्रस्यतर्कमात्रतोभगवानितिकिंचिज्ज्ञानतइ
तिज्ञायते । नचेंद्रस्यप्राणशब्दःसर्वशब्दाभिधेयत्वंचविद्यते । अजस्यनाभावध्येकमर्पितमित्युक्तस्यपद्मनाभ
स्यहियोदेवानांनामधाएकएवेतिसर्वदेवाभिधानत्वमुक्तं । इंद्रेहींद्रशब्दोपिनमुख्यतोवर्तते । परमैश्वर्याभा
वात् । इंद्रशब्दोपिविष्णावेववर्तते । सहिपरमेश्वरः । यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुर्यंमित्रमाहुर्यमुसत्यमाहुरिति
श्रुतेश्च । इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मानित्यादिश्रुतेश्च। सप्तार्धगर्भाभुवनस्यरेतोविष्णो
स्तिष्ठंतिप्रदिशाविधर्मणीत्यादिनाविष्णुरेवहितत्रप्रस्तुतः । नामानिविश्वाभिनसंतिलोकेयदाविरासीदनृत
स्यसर्वं। नामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरममुदाहरंतीतिश्रुतिः । योदेवानांनामधाएकएवेत्यवधार

णान्नान्यस्यसर्वनामत्व । सचविष्णोर्नान्यः । पद्मनाभत्वादेव । श्रियोवायोरपिननारायणादिनामवत्त्वं । ए
कोवासुदेवस्तत्सदृशपरौनस्तइतिहिश्रुतिः । एकोनारायणआसीत्तत्समोवाधिकोवानास्तीतिच । येनावृतं
खंचदिवंमहींचयेनादित्यस्तपतितेजसाभ्राजसाच।यमंतःसमुद्रेकवयोवयंतियदक्षरेपरमेप्रजाइत्युक्तस्यसमुद्र
शायिनएवनारायणस्यतदेवर्ततदुसत्यमाहुस्तदेवब्रह्मपरमंकवीनामितिपरब्रह्मत्वावधारणाच्चविष्णोःपरंसदृ
शंवानास्त्येव । अतस्तदत्रोच्यतइत्यपिनवक्तव्यं । परोमात्रयातन्वावृधानननतेमहित्वमन्वश्नुवंति । नतेवि
ष्णोजायमानोनजातोदेवमहिम्नःपरमंतमापेत्यादेश्च । नकिरिंद्रत्वदुत्तरोनज्यायाँअस्तिवृत्रहन् । नकिरेवा
यथात्वमित्याद्यपिसर्वनामकत्वात्तस्यैव । किमेकंदैवतंलोकेकिंवाप्येकंपरायणमित्यादिप्रश्नस्यापि परमंयो
महत्तेजःपरमंयोमहत्तपः । परमंयोमहद्ब्रह्मपरमंयःपरायणं । पवित्राणांपवित्रंयोमंगलानांचमंगलं । दैवतं
देवतानांचभूतानांयोव्ययःपिता । यतःसर्वाणिभूतानिभवंत्यादियुगागमे । यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयु
गक्षये । तस्यलोकप्रधानस्यजगन्नाथस्यभूपते । विष्णोर्नामसहस्रमित्येवभारतेपरिहाराच्च । मेन्नंदक्षिण
मित्युक्तत्वाच्चविष्णुरेवेतिज्ञायते । सहिविष्णुर्दक्षिणामित्रउक्तोहरिवंशेषुधन्याश्चर्याध्याये । दक्षिणाभिःसहै

वैतन्मदधस्ताज्जगत्सदा। धन्याश्चर्योहमेवैकोमित्रंमेदक्षिणारमा । इत्यवादीद्धरिर्भूपाधन्योसीत्युदितोमये
तिनारदवचनं । नचबृहतीसहस्राभिमानिनींदेवींविनाचेतनमात्रस्यमुख्यमित्रत्वंयुज्यते । मिनोतित्राय
तेचेतिमित्रमित्यभिधीयते । तस्माद्योयंविजानातिसमित्रंतस्यनान्यथेतिभारते । उक्थायुत्वाच्चविष्णुरेवा
त्रोक्तइत्यवगम्यते । बृहतीसहस्रंह्युक्थनामकंमुख्यतः । महाव्रतनियुक्तंयदृक्सहस्रंहरेःप्रियं । तदुक्थमिति
संप्रोक्तंतेनेयोविष्णुरेवहि । तस्मादुक्थायुरित्युक्तऐश्वर्यादिंद्रउच्यते । तस्मादुक्थायुरिंद्रेतिविष्णुर्यज्ञेषुपू
ज्यतइतिगारुडे । विष्णुर्ह्युक्थायुरिंद्रइत्युच्यते। यज्ञेष्वन्यइंद्रःपृथक्चोच्यते। यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुर्यंमित्र
माहुर्यमुसत्यमाहुरित्युक्तातस्मैत्वातेभ्यस्त्वेतिभेदवचनाच्च । सत्यइतिवायुः । सदितिप्राणइतिश्रुतेः । सदे
वसत्यमित्युक्तंसत्योवायुरुदाहृतः । साधुत्वंसत्यताप्रोक्तासाधुर्वायुर्हिसर्वतइतिशब्दनिर्णये । प्रियधाम्नउप
समीपेगमनंनामतद्धामप्राप्तिकारणभगवत्प्रसादप्राप्तिः । अन्यथोपशब्दोव्यर्थःस्यात् । नचतदैवभगवतः
प्रियंधामविश्वामित्रेणप्राप्तं । बृहतीसहस्रेप्रथमेसालोक्यंप्रददौहरिः । द्वितीयेस्वपुरप्राप्तिंतृतीयेंतःपुरस्यच । ॥३८०॥
तथास्वविषयंज्ञानंविश्वामित्रेददौप्रभुरितिचगारुडे । नचेंद्रादिभिरैक्यमत्रोच्यते। प्राणस्तथानुगमादितिच

विष्णोरेवप्राणशब्दाभिधेयत्वमुक्त्वानवकुरात्मोपदेशादितिचेदध्यात्मसंबंधभूमाह्यस्मिन्नितिवकुर्बृहतीसह
स्रंशंसितुर्विश्वामित्रस्येंद्रेणस्वात्मोपदेशःक्रियतइतिपक्षोनिराकृतोहिभगवतासूत्रेषु। अध्यात्मसंबंधशब्देना
वेशोविष्णोरिंद्रेविवक्षितोभगवता।अन्येष्वंतर्यामिरूपेणसंबंधोस्त्येव।अस्मिन्निंद्रेतुविशेषावेशस्तात्कालिकः
।अधिकात्मनःपरमात्मनःसंबंधोध्यात्मसंबंधः।नहिस्वात्मनास्वस्यसंबंधोभवति । यद्यध्यात्ममात्रमत्रोच्यतइ
तिविवक्षितंतर्ह्यध्यात्मभूमेत्येवस्यात्संबंधशब्दोव्यर्थःतस्मादिंद्रादिजीवेभ्योविष्णोर्भेदएवात्रभगवतोविवक्षि
तः।शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववदितिशास्तुरंतर्यामिणोविष्णोः। सर्वशरीरस्थितत्वात्सर्वनामाभिधेयत्वंचो
क्तं।अहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिवत्।नहिमनुसूर्यादिर्भवतिवामदेवस्तेषांपक्षेपि । सर्वप्रवृत्तिहीनतांहितेमोक्षंवदं
ति।अत्रचाहंभूमिमददामार्यायेत्यादिनाप्रवृत्तिरेवोच्यते।नचवामदेवेनमन्वादिकर्मक्रियतेकदापि। अतीता
र्थश्चायंदृश्यतेभूमिमददामित्यादिना।नहिपूर्ववामदेवेनतानिकर्माणिकृतानि।भगवान्विष्णुर्हींद्रायभूमिमद
दात् । सएवचसर्वेष्वंतर्यामित्वेनस्थित्वानामप्रवृत्तिनिमित्तानिसर्वकर्माणिकुर्वन्नवबोधसूरिनियमनादिभिर्म
नुसूर्यादिसर्वनामाभवति । यदिभेदस्यपूर्वमपिमिथ्यात्वमंगीक्रियतेतर्हिभूमिदानादिसर्वकर्मणांमन्वादित्व

स्यापिमिथ्यात्वादहंमनुरभवमित्यादिकंसर्वमनर्थकमेवभवति।जीवेश्वरभिदाचैवजीवभेदःपरस्परं।जडेश्वर
भिदाचैवजडभेदस्तथैवच।जडजीवभिदाचैवसत्योयंभेदपंचकः।नकदाचिन्निवर्त्योयंमुक्तौसंसारएवच।यएत
दन्यथाब्रूयुस्तेहियांत्यधरंतमइतिभविष्यत्पर्वणि।असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं। ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धो
हंबलवान्सुखी।एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयः।आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि।मामप्राप्यै
वकौंतेयततोयांत्यधमांगतिमित्यादिच।नचप्राणोवाअहमस्म्यृषइत्यादावहमस्म्यादिशब्दोस्मच्छब्दार्थस्थः।
एषतपन्नेवास्मीत्युपरितनस्यवैयर्थ्यात्।प्राणोह्येषयएषतपतीत्युक्तत्वात्। अतोहमस्मीत्यादिचभगवन्नामैव।न
चजीवैक्यवचनमत्रप्रस्तुतं।तावाएताःसर्वाऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैवव्याहृतिःप्राणएवेतिसर्वनामाभिधेय
त्वंभगवतउक्त्वातत्रैवप्रमाणत्वेनविश्वामित्रंह्येतदहरित्याद्याख्यायिकोक्ता। तस्मात्सर्वांतर्यामित्वात्सर्वगुण
त्वात्सर्वशक्तित्वाच्चसर्वनामवत्त्वमेवविष्णोरुच्यतेनतुसर्वस्वरूपत्वं।उक्तंचभारते। स्रष्टृत्वाच्चैवपातृत्वान्नियमा
च्चप्रकाशनात्।सर्वत्वमुक्तंविष्णोस्तुनतुसर्वस्वरूपतइति। पुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यमितिपुरुषेणैवेदंसर्वंव्या
प्तंयद्भूतंयच्चभव्यं।आतृणादाकरीषात्सर्वंभगवानितिमिथ्यादृष्टिरेवेतिचश्रुतिः।हिरण्मयोहवाअमुष्मिँल्लोकेसं

भवतिहिरण्मयःसर्वेभ्योभूतेभ्योदद्दशेयएवंवेदअमृतोवाअमुष्मिँल्लोकेसंभवत्यमृतःसर्वेभ्योभूतेभ्योदद्दशे यएवंवेदसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्त्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवत्समभवदि त्यादिनामुक्तानामपिभेदस्यैवोक्तेश्च। नहिभेदाभावेसर्वेभ्योभूतेभ्योदद्दशइतियुज्यते। नचामुक्तैःसर्वभूतैर्मु क्तोदृश्यते।एकत्वेतुददृशइत्येतावतापूर्यतेसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिव्यर्थं। नचतेषांपक्षेस्वयमपिस्वात्मानंपश्यति। कर्तृकर्मविरोधइतिहितेवदंति।अतःसर्वश्रुतिविरोधएवजीवेश्वरैक्यांगीकारे। नचकर्तृकर्मविरोधोनामास्ती त्यत्रकिंचिन्मानं।श्रुत्यनुभवसिद्धत्वाच्चस्वदर्शनादेः।नचतेषांपक्षेप्रज्ञेनसर्वज्ञेनपरमात्मनासर्वकामावाप्तिर्नामां गीक्रियतेशरीरादुत्क्रांतस्यज्ञानिनः।तस्माद्वेदविरुद्धवादिनएवतेपि। नचशून्यवादिनःकश्चिद्विशेषोदृश्यते। नहिसर्वावाच्यंसर्वाज्ञेयंशून्यंचेतिकश्चिद्विशेषः।केनापिशब्देनावाच्यस्यलक्षणायामपिप्रमाणंनास्ति।क्षीरमा धुर्यादयोपितैरेवशब्दैरुच्यंते।विशदंक्षीरमाधुर्यंस्थिरमाज्यस्यतीक्ष्णकं।गुडस्यपनसादीनांनिर्हारीत्यभिधीय तइतिशब्दनिर्णये। नचसर्वगुणदोषक्रियाविनिर्मुक्तस्यास्तित्वमपिकुत्रचिद्दृष्टं। अतःशून्यवादिनएवतेपि। अस्तीत्येवोपलब्धस्यतत्त्वभावःप्रसीदतीत्यादिनाप्रसादादिगुणाश्चभगवतोदृश्यंते। यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभव

तओदनइत्यादिनाकर्माणिच।तस्मिन्देवाःश्रिताःसर्वइत्यादिगुणाश्चतत्रैवोक्ताः।अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायो
मनोजवेष्वसमाबभूवुःआदघ्नासउपकक्षासउत्वेह्रदाइवस्नात्वाउत्वेदद्दश्रइतिमुक्तानामपितारतम्यंचोक्तं।श्रु
त्वाविष्णुंकर्णफलंप्राप्तत्वात्कर्णसंयुताः।अक्षण्वंतोदर्शनाच्चविष्णोर्मुक्ताश्चयेगणाः।तारतम्यंचतेषांहिश्रुतावु
दितमंजसा।क्षीरसागरदघ्नास्तुकेचित्तिष्ठंतिमुक्तिगाः।उपस्थिताब्रह्मवनंकेचिदश्वत्थमंडलं।ऐरेह्रदेकेचिदपिदे
वाएवपरंहरिं।नागभोगशयंमुक्तादद्दश्रेधिकमोदिनः।सागरादिस्थिताविष्णुंपश्यंतिक्वचिदेवहीतिब्रह्मसारे।
यत्रब्रह्मापवमानछंदस्यां३वाचंवदन्।ग्राव्णासोमेमहीयतेसोमेनानंदंजनयन्निंद्रायेंदोपरिस्रव।यत्रज्योतिरज
स्रंयस्मिँल्लोकेस्वर्हितं।तस्मिन्मांधेहिपवमानामृतेलोकेअक्षितइंद्रायेंदोपरिस्रव।यत्रराजावैवस्वतोयत्रावरोध
नंदिवः।यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव।यत्रानुकामंचरणंत्रिनाकेत्रिदिवेदिवः। लोकाय
त्रज्योतिष्मंतस्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव। यत्रतत्परमंपदंविष्णोर्लोकेमहीयते। देवैस्सुकृतकर्मभिस्तत्र
माममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव।यत्रानंदाश्चमोदाश्चमुदःप्रमुदआसते।कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधीं
द्रायेंदोपरिस्रव। इत्यादिनाब्रह्मसूर्ययमादीनांसर्वदेवानांदिवोदेव्याअवरोधभूतानांसर्वदेवीनांगंगाद्यब्देवता

नांचवेदव्याख्यानंसोमयागादिकंकामचरणंचमुक्तानांभेदेनावस्थितानामुच्यते । मुक्ताश्चात्रोच्यंतइतिप्रती
यते।अमृतंक्रुधीतिवचनात्।अमुक्तानांस्वेस्वेलोकेवस्थानंहितेषां।मुक्तानांहिविष्णुलोकेवस्थानंदेवानां।मुक्तः
प्रतिज्ञानात्।संकल्पादेवचतच्छ्रुतेः।जगद्व्यापारवर्जं।भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च।अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दा
त्।इत्यादिमुक्तसूत्रेभ्यश्चमुक्तानांविष्णोर्भेदोभोगादिकंचसर्वंप्रतीयते । ब्राह्मणासोमेमहीयतइतिब्रह्मणोन्य
मुक्तैःपूज्यत्वंचप्रतीयते।नचसूत्रेषुनिश्चितार्थस्यौपचारिकत्वंवक्तुंयुज्यते । निर्णयात्मकत्वात्तेषां । अतिप्रसंग
श्चोपचारादिकल्पने।ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैरितिनिश्चितानिब्रह्मसूत्राणि । बहुनात्रकिमुक्तेनया
वच्छ्वेतंनगच्छति।योगीतावन्नमुक्तःस्यादेषशास्त्रस्यनिर्णयइतिचादित्यपुराणे।नचनिर्णायकानिभगवद्वाक्या
न्यपहायमानुषवाक्यैरेवतेषामुपचारत्वादिकल्प्यं । नचभोगरहितामुक्तिर्नामान्यास्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । भुं
जतेपुरुषंप्राप्ययथादेवग्रहादयः।तथामुक्तावुत्तमायांविष्णुमाविश्यभुंजते । विष्णोर्वशाश्चतेसर्वेसर्वदादुःखव
र्जिताः।नतुविष्णुगुणान्सर्वेभुंजतेतेकदाचन।बाह्यभोगान्भुंजतेचतारतम्येनकांश्चन । विष्णोर्देहाद्बहिश्चापि
निर्गच्छंतियथेष्टतइतिस्कांदे।इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः।सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचेतिभ

 गवद्वचनं।तस्मान्मुक्तैरपीज्यमानःसर्वस्माद्भिन्नःसर्वोत्तमःसर्वनामासर्वशक्तिःसर्वगुणसंपूर्णोनारायणःसर्ववे
 दादिषूच्यतइतिसिद्धं॥३॥ यावतीभिर्ऋग्भिःशंसिताभिःषट्त्रिंशत्सहस्राण्यक्षराणिभवंति यस्मात्कस्मादपि
च्छंदसस्तावत्यःशंसनीयास्तदासंपादितंबृहतीसहस्रंभवति। तत्रयाव्यंजनाभिमानिदेवतासैवसर्वप्राणिनांश
रीराभिमानिदेवतास्वायंभुवोमनुः।घोषाभिमानिदेवतासर्वजीवाभिमानीब्रह्मा। ऊष्माभिमानीवायुः। व्यंज
नानांशरीरस्यचाभिमानीमनुःस्मृतः।घोषाणांसर्वजीवानामभिमानीचतुर्मुखः।ऊष्माभिमानीवायुश्चप्रतिपा
द्योजनार्दनः।एतेषामधिपंविष्णुंबृहत्युक्थस्यदेवतां।उपास्यैववसिष्ठोभूद्वसिष्ठःशक्रएवच।एतांविद्यांकौशिका
यभरद्वाजायचादरात्।एतद्विद्याबलेनैवविद्याधीशेनबंधुना।यज्ञेष्वाहूयतेनित्यमिंद्रोविष्णुप्रसादतः। षट्त्रिं
शद्रूपवान्विष्णुर्व्यंजनेषुचसंस्थितः। तान्येवविष्णुरूपाणिरात्रीणामपिदेवताः। एकैकंचसहस्रंतद्व्यंजनेषुचरा
त्रिषु।रूपंविष्णोःस्थितंव्यूह्यषट्त्रिंशतिसहस्रधा।षट्त्रिंशतिसहस्राणिस्वरगाणिहरेरपि।तान्येवाह्नांदैवतानि
रूपाणिपरमात्मनः।द्वासप्ततिसहस्राणिरूपाण्येवंरमापतेः।शताब्दानामहोरात्रदेवतान्युत्तमानिच।बृहतीसह
स्रवर्णानामपिध्यात्वाखिलान्यपि।शतवर्षंहरिध्यानफलमाप्नोतिपूरुषः।एवंज्ञात्वापिसंपाद्यबृहतीनांसहस्रकं।

ज्ञानान्नारायणस्यैवप्रकृष्टज्ञानसंततेः।सएवमेमयोविष्णुःप्रकृष्टज्ञानरूपकः । प्राधान्यंमयशब्दोयंवक्तिविष्णोः सदैवहि।प्रधानोस्यहरिर्यस्मात्प्रज्ञारूपोधिदेवता।ब्रह्मामृतंचतेनायंब्रह्मादिमयउच्यते। सर्वोत्तमस्वरूपत्वाद्वि ष्णुरुक्तःसदेवता।ब्रह्मपूर्णगुणत्वाच्चनित्यत्वादमृतंतथा। एतादृशंतुयोविष्णुंप्रधानंवेत्तिसर्वदा । प्रज्ञादिभिर्गु णैःस्वस्मात्परेभ्यश्चसदाधिकं। प्रज्ञादेवब्रह्मामृतमयःसपरिकीर्तितः। प्रज्ञादिमयएवंसभूत्वादेवान्क्रमेणच।ए तिमारुतपर्यंतान्मारुतेनचकेशवं । संपादनाच्चविद्याया अस्याःपरतएवच।द्वासप्ततिसहस्राणिरूपाणिहिरमा पतेः । बृहतीसहस्रसंस्थानिस्वरव्यंजनभेदतः । तान्येवपुरुषस्थानियस्मात्पुरुषसंस्थितं । बृहतीसहस्रंतच्छं स्यंव्यज्यतेनह्यृतेनरं। द्वासप्ततिसहस्राणितान्येवाहर्निशासुच । विष्णुरूपाणिसूर्येपित्वहोरात्रंहिसूर्यगं । त स्माद्योयमहंनामासदाहेयत्वहेतुतः । सएवासौसूर्यसंस्थःसाक्षान्नारायणःप्रभुः । योसौसूर्यगतोविष्णुःसोहे योभास्करादिभिः । एवंमनुष्यजीवेषुसूर्यादिषुचसंस्थितः । एकएवपरोविष्णुरितिजीवसमीपगं । ईक्षेन्ना रायणंदेवंसर्वजीवेश्वरेश्वरमित्यैतरेयसंहितायां। संपन्नस्यपरस्तादेवानंतरमेव ।नपुनःकर्मांतरेणशरीरारंभए वंविदोभवति। प्रज्ञामयोदेवतामयइत्यादिपृथक्पृथङ्मयशब्दोनिरुद्धादिचतुर्मूर्तीनामपिपरस्परसाम्येनसर्व

जीवेभ्यआधिक्यंज्ञातव्यमितिदर्शयितुं ।अंतर्यामिस्वरूपेणज्ञापयन्ननिरुद्धकः। प्रज्ञेत्युक्तोद्योतनाच्चप्रद्युम्नोदे
वतोदितः।अमंकरोतियच्छास्त्रमृतंस्वस्मिन्पुनःपुनः।संकर्षणोमृतंतस्माद्वासुदेवस्तुबृंहणात् ।जीवानांमुक्ति
दानेनब्रह्मेतिकथितःप्रभुः।एवमेकोपिभगवांश्चतुर्धासमुदीरितइत्यादिचातुरात्म्ये। संभूयेत्यत्रसमित्युपसर्गो
बृहतीसहस्रसंपादनानंतरंभगवदाधिक्यंपुनराधिक्येनज्ञायतइत्युक्तंभवति। भगवदाधिक्यमधिकंज्ञात्वादेव
ताअपिक्रमेणप्राप्नोति।द्वासप्ततिसहस्राणांरूपाणांपर्युपासनात्। आधिक्यंज्ञायतेविष्णोर्नितरांहिपुनःपुनः ।
प्राप्नोतिदेवताश्चैवकेशवांताःक्रमेणतु।योग्याअस्याश्चविद्यायादेवाऋषयएवचेत्यादिसत्तत्त्वे।बृहतीसहस्रस्थि
तानिविष्णुरूपाणिपुरुषेस्थितानिपुरुषैरहेयत्वादहंनामकानितान्येवसूर्येस्थितानि यान्येवसूर्येस्थितानिता
न्यपिसूर्यादिभिरहेयत्वादहंनामकानि एतदेवोक्तंनारायणाख्यंपरंब्रह्मैवसर्वदाउपसमीपईक्षेत।नात्रजीवेश्व
राभेदोविवक्षितः।उपसमीपेईक्षेतेतिसमीपेदर्शनवचनात्।नचनिरर्थकत्वमुपसर्गस्यांगीकर्तुंयुक्तं। नह्यार्षेषुवे
दादिषुव्याकरणनिरुक्तादिषुचोपसर्गाणांवैयर्थ्यमंगीकृतंकुत्रचित्।उक्तंचभगवताव्यासेन।नानर्थकःस्वरोवा
पिवर्णोवाकुत्रचिद्भवेत्। पदंवाक्यंकुतश्चस्यान्नाल्पार्थमपिकुत्रचित् । उच्चाराद्यर्थमपिवानास्तिकिंचित्स्वरादि

कं।महार्थमेवसर्वंहिवेदेवावैदिकेपिवेति। सुकरंचसर्वपदानामनर्थकत्वकल्पनं यैश्चवाक्यैरर्थवत्त्वंप्रतीयतेतेषा
मप्यनर्थकत्वमेवस्याद्विशेषाभावात्। नचमानुषवाक्येनवेदपदानामानर्थक्यंकल्प्यं।जीवेश्वरैक्यांगीकारेयोहं
सोसावित्येवपूर्यतेपुनर्योसौसोहमितिव्यर्थं।नह्यस्यतेनैक्येतस्यानेनभेदशंकाभवति।अस्यतस्येतिभेदांगीका
रेनाभेदोमुख्यः।किंतुतदधीनत्वमेवान्यस्यभवतिस्नेहविशेषोवा। चैत्रोमैत्रोमैत्रश्चैत्रइतिवत्। तत्रह्युभयस्नेहा
पेक्षयापुनर्वचनंयुज्यते। अभ्यासत्वेह्येकप्रकारेणप्रयोगोदृष्टः। अत्रहिप्रयोगद्वैविध्यंदृश्यते। एकप्रकाराब
हुशोवागभ्यासइतीरितः। अर्थांतरार्थाद्विविधाप्रयुक्तेतिहिनिर्णयइतिगारुडे।अहंशब्दस्याहेयत्वांगीकारेन
राहेयत्वंसुराहेयत्वंचोच्यतइतिनवैयर्थ्यं। अःइतिब्रह्मतत्रागतमहमितिनवाअहमिमंविजानातितस्योपनिष
दहमित्यादौविष्णोरेवाहेयत्वेनाहंनामकत्वप्रसिद्धेः। अहंशब्दस्यास्मच्छब्दार्थकत्वेहमिमंनजानातीतिनयु
ज्यते। तस्यभूरितिशिरोभुवइतिबाहूइत्यादिनाक्षिसंस्थोभगवानेवह्यहंशब्दोदितः। नहिजीवस्याक्षिणिपृथ
क्शिरोबाह्वादिकंविद्यते। हृदिस्थितमेवहितस्यस्वरूपं। जागरितेप्यक्ष्यादिषुविशेषसन्निहितंभवतिदीप
प्रकाशवत्। अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहि। गुणाद्वालोकवदितिचसूत्रात्। आदित्येहिरण्म

यःपुरुषस्तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीइत्यादिसूर्येस्थितस्यविष्णोरूपमुक्त्वाक्षिस्थितस्यापितस्यैतस्यतदेवरूपमितिकथनाच्च । सएषएवैतस्मादर्वांचोलोकास्तेषांचेष्टइत्यादिलोकाधिपत्यकथनाच्च । नहिकश्चिद्भिक्षुकःपातालाद्यधिपतिरित्यत्रकिंचिन्मानं । तस्माद्भगवानेवाहेयत्वादहंनामा। चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः । जगतस्तस्थुषश्चात्मेत्यादिजीवेभ्योभेददर्शनाच्च । यच्चाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह । यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिभण्यतइतिभारते । देवताअप्येतिप्राप्नोतीत्येवचार्थः । लयश्चेद्देवतास्वप्येतीतिस्यात् । नचविनाशःपुरुषार्थः । मयट्शब्दस्यभगवत्प्राधान्यार्थत्वानंगीकारेसंभूयदेवताअप्येतीतिलयम्नयुज्यते । उपासनायास्तुसंपन्नस्यपरस्तादित्युक्तत्वात्पूर्वमेवसिद्धिः । सर्वस्माद्भिन्नमीशेशंजीवाभेदेनयःस्मरेत् । सयात्यंधंतमोघोरंनित्यातिशयदुःखदं । सर्वोत्तमंतुयोविष्णुंभिन्नंजानातिसर्वतः। नित्यानंदमसौयातिवासुदेवप्रसादतइतिचैतरेयसंहितायां । अतःसर्वव्यतिरिक्तःसर्वोत्तमःसर्वगुणसंपूर्णोनारायणइतिसिद्धं । सर्वप्रमाणसिद्धत्वंवक्तुमाध्यायमूलतः । अध्यायांतेद्विरुक्तिःस्यात्पूर्वोक्तस्यावधारणइतिशब्दनिर्णये ॥ ४ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

ॐ ॥ योसौनारायणोदेवःपरमात्मासनातनः। नित्याततगुणत्वात्सआत्मेत्युक्तःसदाश्रुतौ।नारायणादिरूपे
णपंचधावस्थितःसदा। सर्वस्योत्थापकत्वात्सउक्थमित्यभिधीयते। बृहतीसहस्ररूपेचसउक्थेपंचधास्थितः।
पंचभेदंहितच्छंदस्त्रंतृचाशीतित्रयंचयत्। पूर्वापरंतृचाशीत्याइतिपंचात्मकंहितत्। प्रथमेपंचकाद्भागेस्थितो
नारायणःस्वयं। ऋक्त्रयाशीतिकेपूर्वेगायत्रीच्छंदआत्मके। वासुदेवःस्थितोनित्यमृगशीतित्रयेतथा। द्विती
येबृहतीच्छंदस्यसौसंकर्षणःस्थितः। यस्यावेशबलेनैवजीवःसंकर्षणोपरः।पृथिवींबिभर्तिसततंतत्प्रसादात्तवै
भवः। तृतीयायांतृचाशीत्यामुष्णिक्छंदसिकेशवः। प्रद्युम्नरूपीसततंस्थितोयस्यैवसन्निधेः। कामःप्रद्युम्नना
माभूत्तत्प्रसादात्तवैभवः। उक्थस्यैवांत्यभागेतुसोनिरुद्धोहरिःस्थितः। कामपुत्रोनिरुद्धाख्यांयदावेशेनल
ब्धवान्। एवंपंचात्मकंविष्णुंबृहत्युक्थस्यदेवतां। योवेदसम्यग्वेत्तासतानिरूपाणिवैहरेः। स्थितानिपंचभूते
षुपृथिव्याद्यभिधानिच। तदावेशात्पृथिव्यादिनामभूतेषुपंचसु।पृथुत्वात्पृथिवीनामाभूमौनारायणःस्थितः।
बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुनामासएवच।वायौसंकर्षणोनित्यंस्थितआकाशनामकः।व्याप्तत्वाद्वासुदेवस्तुसदाका
शेस्थितःप्रभुः। अनिरुद्धस्तथैवाप्सुबहुरूपोव्यवस्थितः। अन्नामापालनान्नित्यंप्रद्युम्नोज्योतिषिस्थितः।ज्यो

तिर्नामाद्योतनाच्चबहुरूपःपृथक्पृथक्।यद्यप्यस्यहरेःसर्वरूपाण्यप्यखिलैर्गुणैः । पूर्णान्यथापिचैकैकरूपेषुसपृ
थग्गुणैः।व्यवहारान्पृथग्देवःकरोतीवहिलीलया।तस्मात्पृथगिवास्येतिनामविष्णोःपरात्मनः।सर्वत्रसर्वनाम्नो
पिव्यवहारार्थमीर्यते।एतस्माद्धिहरेर्नित्यंजगदुत्तिष्ठतिप्रभोः।मुक्तौलयेचतंयातिसचसर्वाश्रयःप्रभुः । यएवंवे
त्तितंविष्णुमुपास्तेचापरोक्षतः । समुक्तःसमजातीनामाश्रयश्चभविष्यति । सजातीनामुत्तमत्वपदयोग्याहि
येसुराः।ब्रह्मेंद्राद्यास्तेहियोग्याःसाक्षादस्मिन्नुपासने।अन्येषांज्ञानमात्रेणयोग्यमाधिक्यमाप्यते। संकर्षणश्चप्र
द्युम्नस्तत्रभोक्तृषुसंस्थितौ।भोक्तृशक्तिप्रदौनित्यंभोक्तारौचविशेषतः।नारायणानिरुद्धौतौभोग्यवस्तुषुसंस्थि
तौ।तर्पकौसर्वलोकानांतस्माद्भोग्यौनचर्व्यतः।अवकाशप्रदोनित्यंवासुदेवोनभःस्थितः।एवंपंचात्मकंविष्णुंय
उपास्तेसदैवतु । अवकाशप्रदःसोपिस्वजातीनांभविष्यति । भोक्ताचाप्यायकश्चैवतस्यविष्णोःप्रसादतः । ब्र
ह्मेंद्राद्याःस्वजातीशपदयोग्याअमुष्यच । योग्याउपासनस्यस्युस्तदन्येज्ञानमात्रके । संकर्षणश्चप्रद्युम्नोजंगमे
षुव्यवस्थितौ । नारायणानिरुद्धौतुस्थावरांतर्गतौप्रभू । तत्राप्याकाशगोनित्यंवासुदेवोनिरंजनः । प्राणा
नांभरणान्नित्यंप्राणभृन्नामतद्धरेः । नह्यन्यःप्राणभर्तास्तितमृतेपुरुषोत्तमं । ओषणाच्चनिधानाच्चसएवौषधिना

मकः । वननीयपतित्वाच्चसएवहिवनस्पतिः । अन्नेस्थित्वातृप्तिदत्वंतस्याद्यत्वमपीष्यते । पुरुषस्यहरेर्येतुस
दाकारेणसंस्थिताः।देवगंधर्वमर्त्याद्यास्तेषुसंकर्षणोहरिः। प्रद्युम्नश्चस्थितोनित्यंपुरुषाकृतिरेवतु । तौभोक्तारौ
चभोग्यानांभोजकावखिलस्यच।नारायणानिरुद्धौतुतथान्यपशुषुस्थितौ । वृषभाश्वादिरूपेणतृप्तिदावखिल
स्यच । वाहनोपानहादीनामारोढारोनरादयः । यतःसंकर्षणश्चैवप्रद्युम्नस्तेषुसंस्थितौ । ततस्तयोर्हिसंचारउप
रीवभविष्यति।आकाशगोवासुदेवःपंचमोत्राप्युपास्यते । वाहनादियुतोमुक्तौभवेदेतदुपासकइत्यैतरेयसंहि
तायां । आत्मशब्दाच्चनभूतमात्रमत्रोच्यते । नचमुख्यार्थंपरित्यज्योपचारार्थोंगीकर्तव्योविरोधाभावे । सर्व
नामवत्त्वंचभगवतःश्रुत्यैवोपपादितंपूर्वत्र।वपनीरोमकरणावकाशप्रदानबीजवर्धनेष्वितिचधातुः। तस्मिन्पं
चकेयोन्नमन्नादंचवेदसोस्मिन्स्वजातियूथेविशेषेणान्नादआजायतेह । तस्मिन्वेदअस्मिन्नाजायतइतिपृथक्पृ
थक्पुनःपुनर्विशेषणादुपासकस्यस्वजातिसन्निधानाच्चस्वजातावितिज्ञायते। क्षीराब्धिशयनंविष्णोरूपंयत्पु
रुषाभिधं।संकर्षणश्चप्रद्युम्नस्तदाकारौनृषुस्थितौ।नारायणानिरुद्धौतुपश्वाकारौपशुस्थितावितिसत्तत्त्वे।गुण
वैशेष्याभावेनवाहनादिषुचरणमात्रादधीवचरंतीत्यादाविवशब्दः ॥ १ ॥ आविर्भावंतारम्याद्योवेदपरमात्म

नः। सतस्यैवविशेषेणप्रीतियोगाद्भविष्यति । स्थावरंजंगमंचैवभूयस्त्वेनाश्नुतेहरिः । आविर्भूतस्तेषुसदासम्यक्स्वात्मानमेवच।तारतम्यात्सन्निहितंसर्वभूतेषुकेशवः।वेत्त्येकएवविष्णोर्यद्विशेषावेशनंसदा। जंगमेषुचवृक्षेषुनैवतादृक्शिलादिषु।तस्माद्वृक्षादिषुरसश्चित्तंचलनवत्सुच।दृश्यतेनशिलाद्येषुसन्निधिर्नहितादृशी।शिलाद्येषुस्थितोविष्णुर्भारदार्ढ्यादिकारणं । नैवचित्तादिकस्यातोवृक्षाद्याउत्तमास्ततः । विशेषोयंपदार्थानांनतुविष्णोःकथंचन।यत्रविष्णुर्गुणाधिक्यंदर्शयेद्वस्तुतद्वरं।गुणपूर्णोहिसर्वत्रस्वयंविष्णुःसनातनः। वृक्षेभ्योप्यधिकंविष्णुर्जंगमेषुप्रकाशितः । तेभ्योपिपुरुषेविष्णुर्गुणाधिक्यप्रकाशकइत्यादिच । यआत्मानंपरमात्मानमाविस्तरांआविर्भावतारतम्येनवेदसतस्यविष्णोरेव । सर्वेषांतदीयत्वेपिप्रियत्वात्तदीयत्वविशेषणं । ओषधिवनस्पतयोयच्चकिंचप्राणभृत्तत्सर्वंशिलादिभ्योभूयस्त्वेनतेष्वाविर्भूतोश्नुतेभगवान् । सएवचनारायणःसम्यक्स्वात्मानमाविस्तरांवेद।अनचेष्टायामितिधातोश्चेष्टावत्त्वमेवप्राणभृत्त्वंपश्वादीनां।ज्ञानानुसारेणह्युत्पत्तयःसंभवाः॥२॥योस्मिन्पुरुषेपश्वादिभ्यआधिक्येनसन्निहितोभगवान्सएषपुरुषःसमुद्रःसमुद्रिक्तोन्येभ्यः।सजीवोयद्यपिभगवत्प्रसादात्सर्वलोकाधिपोभवतिसर्वलोकानतीत्ययत्किंचिदलौकिकंमोक्षाख्यमप्यश्नुतेतथापितमेनमात्मशब्दे

नप्रस्तुतंविष्णुमत्येवमन्यतेऽधिकमेवमन्यतेस्वात्मनःसर्वस्माच्चमुक्तोपिनतेनसाम्यंतद्भावंवामन्यते । कृष्णोमु क्तैरिज्यतेवीतमोहैः मुक्तानांपरमागतिः अमृतस्यैषसेतुरित्यादिवाक्याच्च।यद्यपिदेवलोकाधिपत्यंतद्योग्यस्य विष्णुर्ददातितदप्यश्नुवीतैव।बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीदंपदमित्यादिबुद्ध्यानापह्नवीत । एनंभगवंतम तिमन्येतैवसर्वथास्वतःसर्वस्माच्चाधिकमेवमन्येत। यद्यमुंलोकमश्नुतेप्राप्नोतिअश्नुवीतभुंजीत । पृथिवीलोका धिपत्येपिविष्णोराधिक्यंसत्पुरुषोमन्यतइतिप्रत्यक्षसिद्धत्वान्नपृथगुक्तं।अतिशब्दाद्यद्धर्किंचेतिप्रथमोक्तोमो क्षइतिसिद्धं।अंतरिक्षप्राप्तेरल्पत्वान्मोक्षेस्वतःसिद्धत्वाच्चातिमन्यतइतिसिद्धवचनमेवकृतं । स्वर्गादिप्राप्तेरधि कैश्वर्याद्भगवत्समोहंभगवत्स्वरूपइतिवामंतुंप्राप्तिरस्तीत्यत्येवैनंमन्येतेतिसावधारणविधिः । नचमन्यतइति काममात्रं।मनुअवबोधनइतिधातोः।नह्यवबोधएवकामः।अन्यथाराज्यंजानन्नपिराज्यकामइतिस्यात्।नचम न्यतेमन्येतेतिद्विविधःप्रयोगस्तस्मिन्पक्षेयुज्यते।नचसर्वलोकमतीत्याश्नतोमुक्तस्यमुक्तेरन्यत्रकामोविद्यते। सर्वलोकाधिकंचमुक्तिंविनानान्यत्।तस्मान्मुक्तैरमुक्तैरपिभगवान्सर्वोत्तमत्वेनचिंत्यइतिसिद्धं। पुरुषस्थपंच भूतेषुपंचरूपोहरिःस्थितः।प्रद्युम्नादिस्वरूपेणज्योतिरादौपृथक्पृथक् । सएवचपुनर्वायौपंचधावस्थितःप्रभुः।

प्राणादिरूपेवसतिह्यनिरुद्धादिरूपवान्।अनिरुद्धःसप्रद्युम्नस्तथासंकर्षणःप्रभुः। वासुदेवोनारायणःपंचरूपइ
तिक्रमात्।पंचरूपोपिभगवान्यस्माद्वायौविशेषतः।स्थितस्तेनचखादिभ्योवायुरेवविशिष्यते।अतएवपृथिव्या
दिस्वरूपामनआदयः। देवाःप्राणाश्रितानित्यंगच्छंतिप्राणमन्वपि।पृथिवीमयंमनस्तत्रशेषवींद्रशिवेंद्रकाः।
कामानिरुद्धौदेवगुरुमनोदेवाःसचंद्रकाः।श्रोत्रमाकाशरूपंचमित्रधर्मजलाधिपाः। कुबेरश्चदिशांदेवाःश्रोत्र
देवाइतिश्रुताः।ज्योतीरूपंतथाचक्षुश्चक्षुर्देवोरविःस्मृतः। किंचित्तेजोयुतावाक्कविशेषेणत्वबात्मिका।उपची
यतेततःसाद्भिस्तदभावेचशुष्यति।तृषितस्याहिवागेवपूर्वंमंदाप्रवर्तते।वाग्देवतेततोवह्निरुमाचापिप्रकीर्तिते।
चक्षुष्ट्वमग्नेःश्रोत्रत्वंचंद्रस्यापिसहोच्यते।स्वाहायाअपिवाक्त्वंचपर्जन्यस्यमनःस्थितिः।द्वितीयमेतदास्थानंश्रु
तिवाक्यप्रमाणतः।शेषवींद्रशिवादीनांमनआदिस्वरूपिणां।आश्रयोवायुरेवैकस्तस्यनारायणःस्वयं।तस्माद्वा
युवशानांहिवाक्चित्तादिस्वरूपिणां।देवानांक्रमवृत्तिभ्योजातेयज्ञेपिकेशवः। अग्निहोत्रादिकेनित्यमनिरुद्धा
दिरूपकः।पंचधावस्थितःसोमेपंचरूपोव्यवस्थितः।सवनत्रयात्पूर्वकेचसवनत्रितयेपरे। अनिरुद्धादिरूपेणक्र
मेणैवव्यवस्थितः।तमेतंपरमंविष्णुंमुक्तोप्यत्येवमन्यते। अधिकंह्येवतस्मात्तंमन्येतान्योपिसर्वदेत्यादिच।पंच

रूपभगवद्ध्यानार्थमेवचैतत्पंचविधत्वंसर्वत्रोक्तं ॥ ३ ॥ यज्ञेषुयज्ञनामानंयाज्यत्वात्पुरुषोत्तमं । अधिरूढंतथा
हस्सुचाहर्नामानमेवतु । अहार्यत्वाद्धिदेवेषुदेवंसर्वोत्तमत्वतः । एवंचसर्वनामानंसर्वेषुस्थितमच्युतं । स्तो
मादिषुचयोवेदससम्यग्विदितिश्रुतः । यएषउक्थनामासौसर्वोत्थापनकोहरिः । महांश्चपरिपूर्णत्वात्सहस्र
बृहतीस्थितः । अहरह्नांसयज्ञानांयज्ञोदेवाधिकोपिसः । अनिरुद्धादिरूपेणसविष्णुःपंचधास्थितः । स्तोमसा
मचितिच्छंदश्शस्त्रेष्वपिपृथक्पृथक् । एकैकमेवतद्रूपमनिरुद्धादिपंचकं । प्रस्तावादिष्वपिविभुःपंचधैवव्यव
स्थितः । प्रस्तवादीन्पंचकृत्वस्तस्मादेवप्रकुर्वते । पंचरूपंतमेवैकंस्तोतुमेवपृथक्पृथक् । तत्रयेस्तोभशब्दाश्चसं
स्थिताबहुकोटयः । पृथक्पृथक्तेपिविष्णोःप्रादुर्भावान्प्रचक्षते। अनंतरूपोहिहरिःशब्दोप्येषह्यनंतधा।विष्णोः
सहस्रनाम्नस्तुयत्तद्रूपसहस्रकं । बृहतीसहस्रमेतच्चतद्व्यक्तिहिपृथक्पृथक् । सहस्रशब्दोप्यमितंयतोवक्त्यमिता
न्यतः । नामानिविष्णोरुच्यंतेसहस्रमितिचाख्यया । अनंतनामवचनेत्वशक्तत्वात्सहस्रकं । नाम्नांपृथगिदं
प्रोक्तमनंततनुवाचकं । विष्णोरनंतरूपाणामुक्त्यापंचशतद्वये । आसीत्सहस्रमित्याख्यासहस्रंमुख्यतोमि
तं । ब्रह्मयावत्तावतीवागितिवेदप्रमाणतः । सहैवानंतरूपैस्तुसरणेनसहस्रकं । नाम्नासहसृतेरेवरूपाणांवासह

स्त्रता । बृहतीसहस्रंचैतस्माद्रूपानंताभिधायकं । पृथक्पृथग्घिनामार्थाऋचएताःप्रकीर्तिताः । सर्वनामात्मकं तस्मादृक्सहस्रमिदंहरेः । सर्वरूपाण्यतोविष्णोस्संस्तुतान्यमुनैवहि । मत्स्यकूर्मक्रोडसिंहवटुभार्गवराघवाः । कृष्णबुद्धौचकल्कीतिरूपाणांदशकंहरेः । पंचभेदविभिन्नेनह्यृक्सहस्रेणशस्यते । रूपाणांपंचकंपूर्वमपरंपंचकं हरेः । प्रस्तावाद्यैरानिधनैःस्तूयतेसामभक्तिभिः । तानिरूपाण्यस्यदशसर्वरूपात्मकानिच । दशनामानिचा स्यैवसर्वरूपाभिधान्यपि । पंचकंसामभक्तीनामृक्सहस्रंचतद्द्वयं । स्तावकंसर्वरूपाणामतएवरमापतेः । दशेति सर्वनामैतत्प्रथितंमुख्यतःश्रुतौ । शंरूपंभगवंतंयद्द्याद्यक्त्यासमस्तशः । दशेत्यमितनाम्नांतदाख्यारूपेषुशंद देः ।सर्वनामार्थवचनात्पंचकद्वितयस्यच ।अभूद्दशेतिवैनामतस्मादेतद्दशाखिलं ।दशैवमूलसंख्याचतद्भिदाः शतादयः ।ऋक्सहस्रमिदंतस्मादनंतगुणमच्युतं ।अनंतशक्तिममितरूपनामानमेवच । वक्तिच्छंदस्त्रयंचात्रतृ चाशीतित्रयात्मकं । अशनादित्रिकंतच्चभूत्वाविष्णुमुपैतिच । सर्वच्छंदोभिधश्चैवसर्वदेवाभिधस्तथा । सर्वमु न्यभिधश्चैवसर्ववस्त्वभिधोहरिः । अनंतपूर्णगुणकस्तस्माज्ज्ञेयोरमापतिः । मुख्यतोस्यांचविद्यायांयोग्यएकश्च तुर्मुखः । एकदेशपरिज्ञानेत्वन्येयोग्याःशिवादयइतिच । त्रिविधोह्यनिरुद्धोसावध्यात्मादिविभेदतः । अतस्त्रि

वृदितिप्रोक्तस्तथापंचदशात्मकः।प्रद्युम्नःपंचभूतेषुह्यध्यात्मादिविभेदतः।लिंगसप्तदशस्थत्वात्तावान्संकर्षणःश्रुतः।सप्तधातुषुसंस्थःसन्नध्यात्मादिविभेदतः।एकविंशोवासुदेवोमनआदिचतुष्टये। गुणत्रयेचप्रकृतावध्यात्मादिविभेदतः। मूलरूपेणचसहपंचविंशात्मकःप्रभुः। नारायणस्त्वचिंत्यात्मासएकोपिह्यनंतधा। गायकानांत्राणतोसौगायत्रमनिरुद्धकः। प्रद्युम्नोहिरथारूढस्तेनचोक्तोरथंतरं। बृहद्रूपोबृहन्नामातथासंकर्षणःप्रभुः। भद्रंतुवासुदेवोसौभद्रमोक्षप्रदोयतः।नारायणोराजनंस्याद्राजयत्येषमोक्षिणः। गायत्रीत्वनिरुद्धोसौत्रिकालेगीयतेयतः। उष्णिगुष्णस्वरूपत्वात्प्रद्युम्नोस्यादिसंस्थितः। स्त्रीरूपोबृहतीनामाबृहत्संकर्षणःप्रभुः। वासुदेवस्तथात्रिष्टुप्त्रिवेदैःस्तूयतेयतः। नारायणस्तुस्त्रीरूपोद्विधैवासौव्यवस्थितः। द्विपतेतिततोनामसर्वच्छंदोभिधाइमे। वनितातनवःप्रोक्तामध्यंनारायणःप्रभुः।वासुदेवोस्यपुच्छंचवामदक्षौचपक्षकौ। संकर्षणश्चप्रद्युम्नःक्रमादेवंप्रकीर्तितौ।अनिरुद्धःशिरश्चैवतथैकोपिहिपंचधा।प्रस्तावनामानिरुद्धोरक्षन्संस्तूयतेयतः। सृजन्जगच्चरमयाप्रद्युम्नस्तत्रगीयते।उद्गीथनामातेनासौजगदुद्गमनेनवा।संहारात्प्रतिहाराख्यस्तथासंकर्षणःप्रभुः। मोचयित्वासमीपंहिद्रावयेद्वासुदेवकः।तेनोपद्रवनामासौनिधीयंतेयतोखिलाः।मुक्तानारायणेदेवेतेनासौनिधनाभि

धइत्यादिच । स्तूयमानत्वात्स्तोमःसमत्वात्सामछंद्यत्वाच्छंदः ॥ ४ ॥ तदिदमुक्तप्रकारेणैवबृहतीसहस्रंसंपन्नं भवति । तदेकेनानाच्छंदसांसहस्रंशंसितव्यमेवबृहतीसहस्रसंपादनमविवक्षितमितिप्रतिजानते । केचित्त्रि ष्टुप्सहस्रमेवशंसितव्यमिति । अनुष्टुप्सहस्रमेवेतिवदंतोनुष्टुप्प्रशंसात्मिकामृचंदर्शयंति । बीभत्सूनांजगद्भ र्तुमिच्छूनां । अपांसयुजंसहैवचरंतंचाहुः । विष्णुंहंसस्वरूपिणंअनुष्टुभंचचर्यमाणंपुनःपुनर्वदंतंपरमेश्वरं ददृशुश्च । मेघसंस्थंहंसरूपंतंविष्णुंपरमेश्वरं । विरिंचशिवपूर्वेभ्योनृसिंहानुष्टुभंपरां । उच्चारयंतमर्थांश्चव्या चक्षाणंसमंततः । ददृशुर्मुनयोदिव्याआचार्यब्रह्मशर्वयोः । एवंवायुंचददृशुस्तत्रहंसस्वरूपिणं । शिवादिभ्यो व्याहरंतंतामेवानुष्टुभंपरामित्यादिच । वागाख्यायामनुष्टुभ्युच्चार्यमाणायांहिमुनयोविष्णुंददृशुः । अतोब्रह्मा दयोपिविष्णोःसकाशादनुष्टुबर्थंसर्वदाशृण्वंतीतिज्ञायतेअतोनुष्टुबेवच्छंदसांवरेतिचोक्तंभवति । अनुष्टुभांस हस्रंतुयःशंसीतातएवतु । भवितुंचेश्वरःसस्याद्भावोमुक्तिर्नचान्यथा । यशस्वीसप्रसिद्धःस्याच्छुभकीर्तिश्चसर्व दा । स्वच्छंदमृत्युताचस्यात्तस्येत्याहैतरेयकः । महैतरेयोभगवांस्तन्नेत्याहरमापतिः । नानाच्छंदःप्रशंसादिप्र माणरहितत्वतः । परिहारायचापूर्णमैतरेयमुनेशृणु । त्वंतुमंत्रमुदाहृत्ययस्मादेतदवोचथाः । तस्माद्वक्ष्याम्यु

त्तरंतेप्रियःशिष्योसिमेयतः। उमैववागितिप्रोक्तासानुष्टुबभिमानिनी। अकृत्स्नासाततोनैवब्रह्मेत्युक्ताकथंच न।वागिंद्रियाभिमानिन्यांनहिब्रह्मवचःक्वचित्। वायुनाप्राणरूपेणमनोरूपशिवेनच। अभ्यस्यमानोनुभवे त्पुमान्वाचातुनक्वचित्। अभिमानीबृहत्यास्तुवायुरेवयतःप्रभुः।तस्मादेषाछंदसांहिवरिष्ठाबृहतीस्मृता।पूर्णो हिवायुर्देवानांतस्माद्ब्रह्मेतिचोच्यते। माहात्म्याधिक्यतश्चैवबृहतीत्येवनामतत्।अंगेभ्यएवसंभूतान्यन्यच्छं दांसिचाब्जजात्। मध्यात्तुबृहतीजातातस्मात्सामध्यमुच्यते। पठ्यतेतेनमध्येसाच्छंदसांप्रवरासती। छंदांस्य न्यान्यंगवत्स्युर्मध्यवद्बृहतीपरा।सप्तच्छंदांसिचैवंहिप्रतिमावैष्णवीमता।गायत्रीदेवतात्वंचलक्ष्म्यायत्राभिधी यते। बृहतीदेवतातत्रभगवान्पुरुषोत्तमः। आधिक्यंछंदसांयत्रगायत्र्यास्तुविवक्षितं। तत्रतत्पुत्रकोवायुर्बृ हतीदेवतामता। ऋचामाधिक्ययोगार्थंनांगीकर्तव्यमत्रतत्। प्रधानत्वाद्बृहत्यास्तुजगत्याद्यंनयुज्यते। सं पादनाद्बृहत्यास्तुमुक्तोभवितुमीश्वरः। स्यात्प्रसिद्धःसुकीर्तिश्चच्छंदोमृत्युर्गुणाधिकः। इतिप्राहस्वयंविष्णुर्म हिदासाभिधःप्रभुरित्यादिच। इतोन्यत्सत्किमित्याहुर्नानाच्छंदस्त्ववादिनः। अन्यत्सद्रूपमित्याहुस्त्रिष्टुब्वा दिनएवते। ऐंद्रंप्राणंपरमेश्वरसहितंवायुं। प्राणेनमनसाच। अभिइस्यमानोऽभ्यस्यमानः। तृतीयोतिशय

इतिसूत्रादकारस्येकारः । मथनान्मिथिलोजातःसहनात्सिंहउच्यते । हत्वीदस्यूनित्यादिवच्च । अभ्यस्यमानः अभितःक्षिप्यमाणोविषयेषुबहुशः । कृत्स्नआत्मा कृत्स्नप्रतिमाविष्णोः । एकापिप्रतिमाविष्णोर्बृहतीच्छंदसांवरा । अन्यच्छंदोभिधायत्स्यात्प्रतिमामध्यमेवतदितिच । एवंब्रह्मादिभिःश्रूयमाणानुष्टुबपिबृहत्याअंगमितिबृहत्याएवाधिक्यमुक्तंभवति ॥ ५ ॥ बृहतीसंपादनेनुष्टुप्शंसनमात्रात्पंचविंशोत्तरशतानुष्टुबाधिक्यंचभवति । अतआधिक्याद्बृहतीसंपादनमेववरं । तस्यात्रैवांतर्भावात् । जगत्यादिकंत्वधिकत्वेपिबृहतीवन्माहात्म्याभावादेवोपेक्ष्यते । वाचमष्टापदीमहमित्यनुष्टुभोबृहतीसंपादनवचनाच्च । अष्टचतुरक्षराण्यनुष्टुप्। तस्याएवबृहतीसंपादनेनवस्रक्तयोभवंति । ऋचावाक्ऋग्रूपेणवागृतंस्पृष्टासत्यरूपंविष्णुंस्पृष्टाभवति । इंद्रस्यपरमेश्वरस्यविष्णोःसंबंधीनितरांप्रियत्वाद्यःप्राणदेवतावायुःतस्यप्रतिमारूपमिदंबृहतीसहस्रं । सचवायुर्विष्णोर्मुख्यप्रतिमा । तस्माद्विष्णोरेवप्रतिमाबृहतीसहस्रं । तस्मात्तस्यैवबृहतीसहस्रत्वेनसंपन्नस्यपंचविंशोत्तरैकादशशतानुष्टुप्त्वेनसंपादनेबृहतीदैवतप्राणरूपाद्वायोरनुष्टुब्देवतायावाग्रूपायाउमायाउत्पत्तिःसंस्मृताभवत्येवंजा ॥३९१॥
नतः । ततश्चोमायाअपिभगवत्प्रतिमात्वाद्विष्णुप्रतिमास्थापकएवभवत्येतत्सर्वसम्यग्ध्यायन् । विष्णुरेवबृह

त्याःप्राणस्याधिष्ठातृदेवता।प्रतिमाधिष्ठितदेवतावत्। तस्माद्बृहत्याःसकाशादनुष्टुप्संपादनेतस्यैवविष्णोःप्रति
मांतरंतस्मादेवनिर्मितंभवति।अतएवेंद्रात्परितन्वंममइत्युक्तं।बृहतीस्थविष्णोर्बलादेवतत्संपद्यते।सहितस्याः
षट्त्रिंशदक्षरादित्वमपिनियमयतितत्प्रसादाद्वायुश्च। वायुरेवयद्भगवन्नियतोनियमयतितस्मादिंद्रात्परीत्य
स्यैंद्रात्प्राणादितिव्याख्याकृता।यावत्सहस्रंबृहतीतावच्छंसेदनुष्टुभां।छंदसांवातदन्येषांबृहतीत्वंस्मरेत्ततः। ते
नसर्वगतोविष्णुःसर्वस्मादधिकोर्चितः।भवेदेवंजानतस्तुकृताचप्रतिमाभवेत्। तथावायोरपिकृतावायुर्हिप्रति
माहरेः।तस्माद्वायुकृतंसर्वंक्रियतेविष्णुनैवहि। बृहतीसहस्रंसंपन्नमेकादशशतंपुनः। अनुष्टुभांस्मरेत्पंचाविंशो
त्तरमुदारधीः।तेनवायोरुमोत्पत्तिःसम्यग्ज्ञानात्स्मृताभवेत्। ततोद्वितीयप्रतिमाविष्णोरेवकृताभवेत्। विष्णु
नानुप्रविष्टौयदुमावायुश्चतद्दशावित्यादिच। स्तुक्तयोर्विभागाः। स्तुक्तिरंशोविभागश्चविदलंचेतिकथ्यतइति
शब्दनिर्णये। सवाएषवाचःपरमोविकारः। अकाराख्यवाग्विकारेषूत्तमोबृहतीसहस्राख्यः। अकारःप्रथमंना
मविष्णोःसर्वगुणान्ब्रुवन्। सर्वदोषविरुद्धत्वाद्गुणानामन्यतामपि। विष्णोर्वदतिजीवेभ्योजडेभ्यश्चैवसर्वदा।
अभावंचैवदोषाणांसर्वेषांकेशवेवदेत्। सम्यग्वक्तृत्वतस्तस्मादकारोमुख्यनामहि। तदर्थानेकदेशेनशब्दाःस

वेंपिचोचिरे । व्याख्याव्याख्येयरूपत्वंविकारत्वमिहोदितं । विकारत्वंचनान्यत्स्यान्नित्यावेदायतोखिलाः । वाचकेषुतथाविष्णोःसहस्रबृहतीमयं । उक्थमुत्तममुद्दिष्टंव्याख्याकारस्यसापरा । अन्येपिशब्दाःसर्वेपिह्यकारार्थाभिधायिनः । एषांपरममुख्यंतत्तदेतत्पंचधास्थितं । व्याख्यानमेवाकारस्यसहैवोक्थेनसर्वशः । मितामितेस्वरस्सत्यमनृतंचेतिपंचधा । तस्मादकारएवायंसर्ववागात्मकःश्रुतः । तस्यैवव्यक्तिरूपोयंसर्ववेदादिविस्तरः । तस्मात्सर्वगुणान्विष्णोरकारोवक्तियत्प्रभोः । तद्व्यक्तयोपिशब्दायेसर्वेविष्णुगुणब्रुवाः ।अकारस्यतथोपांशोरभिमानीतुमारुतः । देहेंद्रियांतःकरणनाम्नोस्यद्विविधस्यच । स्थूलसूक्ष्मशरीरस्यसर्वेषामभिमानिनी । भारत्युच्चोदितस्यापिह्यकारस्याभिमानिनी । तस्मादुच्चादुपांशुर्हिजपादिषुफलाधिकः ।वायुःपतिर्हिभारत्याउपांशोर्देवतामतः । अकारस्यविकारोयमोंकारइतिकथ्यते । अधिकोच्चत्वमानंहितस्यार्थःसमुदीरितः । अकारेणैवतत्सर्वमुक्तमाधिक्यवक्तृतः ।अधिकोच्चस्वरूपोसौमाताचाधिकएवहि । एकार्थत्वादकारोसौनकारत्वमुपागतः । दीर्घीभूतःपुनस्तेनैवाकारेणसहस्थितः । अभाववाच्यकारस्यह्यर्थोरेफःक्षयंवदन् । सोप्यकारेणसहितोदीर्घत्वंसमुपागतः । अभाववाच्यकारःसएकार्थाद्दत्यभावयोः । यकारत्वंगतस्तस्मान्नोरेफस्योत्तरत्व

तः । णत्वंगतोह्यकारोसौनोविरुद्धार्थवाचकः । अन्यत्वात्सर्वजीवेभ्योजडेभ्यश्चसदैवहि । सर्वदोषोज्झित
त्वाच्चसर्वतोप्यधिकत्वतः । निरासनाच्चदोषाणांस्वभक्तेभ्यःसमंततः । सर्वदोषविरुद्धोरुगुणपूर्णस्वरूपतः। ना
रायणइतिप्रोक्तोह्यकारार्थोयमेवहि।तस्मादकारबीजेयंविष्णोर्नारायणाभिधा ।प्रणवश्चततोकारःप्रधानंना
मचक्रिणः।अकारनामानान्योस्तितस्मृतेपुरुषोत्तमं । ब्रह्मरुद्रादिनामानिब्रह्मादिष्वप्यमुख्यतः । वर्ततेनत्वका
रोयंवर्ततेकेशवंविना।नारायणादिनामानिनृणांनामक्रियास्वपि।विहितान्यकारोनैवायंविहितस्तस्मृतेप्रभुं ।
वायुर्ब्रह्मापिचाकारदेवतेनतुनामिनौ । यथावेदाभिधेयोन्योवेदाख्यादेवतापरा। एवंनामाभिमानीतुवायुर्वा
च्योजनार्दनः । तस्मादइतिनामैतद्विष्णोःकेवलमेवहि । विशेषतोस्यव्याख्यानंबृहतीनांसहस्रकं । तस्मात्प्री
तोभवेद्विष्णुःशंसनादस्यसर्वदा । तस्माद्यज्ञेपिवाशंसेदयज्ञेपिरहःपुमान्। ध्यात्वानारायणंदेवंविष्णोरन्नंहित
त्परमित्यादिब्रह्मसारे । परमविकारेणसहविकारमात्रस्यापिप्रस्तुतत्वात्तदेतत्पंचविधमितिपरामर्शः। स्वरा
णांनियमोयत्रह्यृचोनामैवताःस्मृताः। अन्यामिताक्षरायास्तुतागाथाःपरिकीर्तिताः। खंडवाक्यानिकुंब्याः
स्युरसमानिपरस्परं । यज्ञांगंयजुरुद्दिष्टंनिगदंवाक्यमात्रकमित्यादिशब्दनिर्णये । अकारार्थत्वान्नकारस्यकिं

चिन्मूलमिव ।तस्मान्मूलत्वादकारार्थोपिज्ञेयएव।नायोग्यानांसम्यग्वाच्यइतिस्वल्पएवप्रकाशितोस्माभिः।
वाचउद्धर्तनाशक्तेःस्वयमेवोद्धर्तते । यद्धिदेवतासुकरोतितदात्मन्यापतति । तस्माद्द्रव्यदानंज्ञानदानंवाकाले
पात्राद्यनुसारेणैवकुर्यात्।अकारस्योंकारतात्वकारलोपेनैवजातेतिसत्यमोंकारः। अकारस्यादौस्थितत्वेनच
यथार्थरूपत्वात्।उकारादिविकारसहितत्वात्पुष्पफलात्मकश्च । अकारस्यार्थरूपःसन्नेवचभगवांस्तमेवोंकारो
वक्ति। अतश्चसत्यमोंकारः । यमर्थमकारोवक्तितमेववक्तीति । नकारस्त्वच्छिरस्कत्वान्मूलभूतस्याकारस्यांते
स्थितिरूपत्वादयथास्थितेरसत्यरूपः।तथाप्यकारस्यनकारस्यचैकार्थत्वान्मूलभूतश्च। तस्मादकारस्यैतद्वृथा
वागादिकमपिव्याख्यानं । तस्माद्विजानतःसर्वमपिभगवन्नामैव।।६।। विद्यांतरोपदेशार्थंतद्वाइदंबृहतीसहस्र
मितिपुनःपुनःपरामर्शः।तदिदंबृहतीसहस्रंतद्यशस्तस्यनारायणस्ययशः।यस्यनारायणस्यैतद्यशःसभगवाने
वेंद्रनामा।सहियत्प्रथमतइंद्रोबभूवस्वेच्छयायज्ञनामा।तस्मात्तमेववेदाइंद्रशब्देनवदंतिमुख्यतः।इदिपरमैश्वर्य
इतिधातोश्चतस्यैवहिपरमैश्वर्यं। अन्येषांतुद्वादशानांतेनदत्तमेवेंद्रत्वंनतुमुख्यतः । अतोविष्णावेवेंद्रशब्दंप्रयुं
क्तेश्रुतिः । मत्सिसोमंवरुणंमत्सिमित्रंमत्सींद्रमिंदोपवमानविष्णुमिति । नचेंद्रंविष्णुंचेतिपृथगन्वयःक्रियते ।

तदावरुणादिषुपृथक्पृथङ्मत्सिशब्ददर्शनादत्रापिपृथङ्मत्सिशब्दोदृश्येत । नहिसर्वेषांपृथङ्मत्सिशब्ददर्शने
एकस्यैवान्यथात्वंयुज्यते । नचात्रद्वित्वगमकंचकारादिकंविद्यते । तस्मात्प्रातर्भगंपूषणंब्रह्मणस्पतिमित्याद्य
प्येकस्यैवविष्णोर्विशेषणं । यत्रचैवंभूतेष्वेकत्वेविरोधोदृश्यतेतत्रतेनैवविरोधेनद्वित्वंभवति । अन्यथैकत्वमे
वायोदेवानांनामधाएकएवेतिचोक्तं । बहुरूपत्वाद्बहुवचनंचविष्णोरेवयुज्यते । तस्मान्मुख्यतोविष्णावेवेंद्रा
दिशब्दाअन्येषामुपचारतः।मत्सिमहामिंद्रमिंदोमदायेत्यन्येंद्रस्यपृथगुक्तेश्चमत्सींद्रमिंदोपवमानेतिपूर्वोक्तइं
द्रोविष्णुरेवेतिसिद्धं।महत्त्वंचतस्यादितिपुत्रत्वेऽग्रजत्वमात्रंनतुसामर्थ्यतः । महपूजायामितिधातोः।पूज्योह्य
ग्रजोभवति।आयोविवायसचथायदैव्यइंद्रायविष्णुःसुकृतेसुकृत्तरः।वेधाअजिन्वत्त्रिषधस्थआर्यमृतस्यभागेय
जमानमाभजदितींद्रस्यपरमंदैवंजनकोयज्ञभागादिप्रदाताविष्णुरेवहिश्रूयते।इंद्रश्चयजमानः।तस्मात्तत्प्रसा
दादवताराग्रजत्वमेवतस्यमहत्त्वं।अन्येंद्रोह्यहंप्रथमःपिबेयमहंप्रथमःपिबेयमितिवायुनाविवदमानआजौपरा
जितोवायुंप्रसादयित्वाचतुर्थैवायुनासहग्रहमाप। विष्णुस्तु क्रतुंसचंतमारुतस्यवेधसइतिवायोरपिविधाताश्रू
यते।डुधाञ्धारणपोषणयोरितिधातोर्विशेषेणधारणपोषणकर्ताहिवेधाः। तस्माद्भगवतएवैतद्यशोबृहदुक्था

दिकं।ऋक्सहस्रात्मकंविष्णोर्यशइंद्राभिधस्यहि।इंद्रोहिप्रथमोविष्णुर्यज्ञनामाजगत्पतिः।तत्प्रसादादथैंद्रत्वंद्वा
दशान्येप्रपेदिरे।पुरंदरस्त्वेकएववासुदेवप्रसादतः।द्विवारमिंद्रतामापतस्माद्द्वादशतेपरे।अग्रजत्वाददित्यांतुम
हेंद्रोनामचाभवत्। महाव्रतंकर्मकृत्वाचैवनाम्नामहेंद्रकः। महत्त्वंमुख्यतोविष्णोर्नह्यन्यस्यकदाचन। एवंयोवे
दतंविष्णुंविस्रस्तोबंधतोखिलात्। अस्माल्लोकाद्धरेर्लोकमेतिनास्त्यत्रसंशयः। इत्याहभगवान्विष्णुर्महिदास
स्वरूपकः। श्वेतद्वीपादिकात्प्राप्यसइंद्राख्योहरिःस्वयं। महिदासाभिधोभूत्वालोकेष्वेषुविराजति। तत्रपृच्छं
तिकेचित्तुयद्येषभगवान्हरिः।महिदासादिरूपेणभूमिष्ठोरमतेप्रभुः।तदायदास्त्रियाविष्णूरमतेनित्यसत्सुखः।
कयास्त्रियारतिंकुर्यान्नह्यन्यरतिरच्युतः।स्त्रीरूपेतत्स्वयंस्वस्मिन्रमतेसावितीदृशं। वाच्यंतत्रचभूमिष्ठरूपेणतु
दिविस्थितं। स्त्रीरूपंकिमसौगच्छेदथयद्येवमत्रच। स्त्रीरूपंपृथिवीसंस्थंकेनरूपेणसंव्रजेत्। नह्यन्यगम्योभ
गवांस्त्रीरूपोपिजनार्दनः। इतिपृष्टःस्वशिष्यैःसमहिदासोवदद्धरिः। स्त्रीषुयल्लोहितंलोकेतत्राग्निष्ठोजनार्द
नः। स्त्रीरूपःसोग्निनामैवज्वलज्ज्वालासमप्रभः। तस्माद्विष्णोःसन्निधानाद्भर्ताभार्याशरीरगात्। नबीभत्सेतै
वरक्तात्तथापुंरेतसिस्थितः।आदित्येसंस्थितोविष्णुरादेरादित्यनामकः।तस्मान्नरेतसोभार्यांबीभत्सेतपतिस्थि ॥३९४॥

तात्।पुंरूपोभगवान्विष्णूरेतसिस्थोद्युमत्प्रभः।तस्माद्यद्भूमिगंविष्णोःस्त्रीरूपंतत्स्वयंहरिः।प्रादुर्भावगतोदद्या
द्दिविस्थितपुमात्मनः। सूर्यगस्यतथापुंसोरेतसिस्थस्यचात्मनः। देवीषुयल्लोहितगंस्त्रीरूपंपरमात्मनः। तत्स
सूर्यगतोविष्णुःपुंरेतस्थस्यचात्मनः। दद्याद्भूमिगतस्यैवरूपद्वयमिदंततः। परस्परंसंभवतिविष्णोर्नित्यसुखा
त्मकं। प्रादुर्भावस्थितंरूपंयच्चभूमौपुमात्मकं। विष्णोस्तदपिदेवीषुस्थितःस्त्रीरूपकात्मना। एवमन्योन्यतोवि
ष्णूरतःस्वस्मिन्नचान्यतः। रमयारममाणोपितत्स्थेनैवस्त्रियात्मना। रमतेनान्यतःक्वापिरतिर्विष्णोःसुखात्म
नः। रमयारमणंतस्माद्रमायारतिपात्रता।नैवास्यारतिदातृत्वंविष्णोर्नह्यन्यतोरतिरित्यादिच। सएवमहिदा
सइंद्रनामाप्राप्येमंलोकमत्रभूत्वाप्रादुर्भूयमनुष्यदृष्टिगोचरतांप्राप्यैषुलोकेषुराजति। नात्रप्रेत्यशब्दोमरणवा
ची। किंतुप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेत्यादिवत्प्राप्तिवाच्येव। नहिमृतःपुनरेषुलोकेष्वेवराजति। नचयशोमात्ररा
जनेनस्वस्यराजनंभवति। भिन्नपदार्थत्वात्। यद्वाएतिचप्रेतिचेत्यादौप्राप्त्यर्थेपिवेदेषुप्रसिद्धत्वाच्च। लक्ष्म
णःप्रेत्यसुग्रीवंबभाषेरामचोदितमितिस्कांदे। यदनेनरूपेणामुंलोकमभिसंभवति। अनेनमहिदासादिरू
पेणामुंलोकंदिविष्ठंस्वरूपं। लोक्यतइतिस्वरूपवाचीलोकशब्दः। आत्मानमेवलोकमुपासीतेतिवत्। य

च्छब्दः किंशब्दार्थे । अनेनरूपेणतद्रूपमभिसंभवतिकिं । उभयोरपिपरिहारदर्शनादस्यापिप्रश्नत्वमवगम्यते । यतश्चोदेतिसूर्यइत्यादिवत् । रंगस्तुप्रश्नविषयस्यदुरवगमत्वंप्रकाशयति । दुर्गमेप्रश्नविषयेप्रश्नोरंगयुतोभवेदितिशब्दनिर्णये । केनरूपेणेमंलोकमाभवति । केनस्वरूपेणभूमिष्ठेनात्मनएवस्त्रीरूपेणविष्णुःसंबध्यते । सोयंमहिदासादिप्रादुर्भावरूपइदंभूमिष्ठस्त्रीरूपंलोहितगतंचस्वकीयमेवरूपममुष्मैदिविष्ठायस्वपुरुषरूपायप्रयच्छतिदेवरेतःस्थितायच । देवीलोहितस्थितमात्मनःस्त्रीरूपंमहिदासादिरूपेभ्योमानुषरेतःस्थितरूपेभ्यश्चदिविष्ठैश्चविष्ण्वादिस्वरूपैःप्रयच्छतिच । तानिभूमिष्ठत्वेनदिविष्ठत्वेनद्विविधत्वात्ताविरत्युच्यंते । अग्नेस्तद्रूपमग्निनाम्नोविष्णोःप्रतिमातत्सन्निधानात् । एवमादित्यनाम्नोविष्णोः । नह्यग्न्यादिस्वरूपमेवलोहितादि । नचलौकिकस्त्रीपुरुषसंबंधमात्रमत्रोच्यते । अप्रस्तुतत्वात्तस्य । भगवानेवह्यत्रप्रस्तुतः । असावात्मेत्यात्मशब्दाच्चभगवानेवेतिज्ञायते । आत्मशब्दःपरेविष्णौनान्यत्रक्वचिदिष्यते । गुणपूर्त्यभिधायीसनान्यस्यगुणपूर्णता । अमुख्यात्मानएवातोब्रह्माद्याःसर्वहीत्यादिचब्रह्मांडे । यदक्षरंपंचविधंसमेति । सत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतइत्यादिनोक्तार्थविषयोदाहृतैःश्लोकैरपिभगवतएवस्वरूपाणांपरस्परयोगस्योक्तत्वात् । गा

यत्र्युष्णिग्बृहतीत्यादिनाभगवतएवपंचविधस्यस्त्रीरूपस्यमहिदासादिपंचपुंरूपाणांचप्रस्तुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ यन्नारायणादिरूपेणपंचविधमक्षरंपरंब्रह्मतत्स्वस्मिन्नेवस्त्रीपुंरूपेणसमेति। स्त्रीपुंरूपेणयुजोदेवाअश्वरूपेणरथेयुक्ताःसंतोयन्नारायणाख्यंपरंब्रह्माभिसंवहंति।तदेतत्सत्यस्यसत्यंनारायणाख्यंब्रह्मयत्रानुयुज्यतेयस्मिंत्स्वरूपएवस्त्रीपुंरूपेणयुज्यते। तत्रतस्मिन्नेवपरेब्रह्मणिनारायणाख्येसर्वेदेवाएकीभवंतिमुक्ताःसंतोमिलिताभवंति। नायमेकीभावोनामस्वरूपैक्यं। किंत्वेकस्थानेवासोत्यनुकूलचित्तताच। एकीभूयनृपाःसर्वेववृषुःपांडवंशरैः। एकीभूतातुसासेनापांडवानभ्यवर्ततेत्यादिवत्।नचैकीभावशब्दःस्वरूपैक्यत्वविषयेप्रयुज्यमानःकुत्रचिद्दृष्टः। एकःपुरुषोपियदाद्विधाभूत्वाएकीभवतीत्युच्यतेतदापिस्थानैक्यमेव। स्वरूपैकस्यपूर्वमेवसिद्धत्वात्। नचाज्ञातएकत्वेपुनर्ज्ञातेऐक्यंप्राप्तइतिप्रयोगोदृश्यते। किंतुज्ञातइत्येवप्रयुज्यते। तस्माद्भावसहितएकशब्दोनस्वरूपवाची। नहिपूर्वंभिन्नस्यपश्चात्स्वरूपैक्यंभवतिकिंतुसंसर्गएवभवति। तस्मादत्रापिसंसर्गएवविवक्षितः। यदक्षरंपंचविधंसमेतीत्युक्तस्यसत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतइतिपरामर्शंकृत्वातत्रदेवाःसर्वएकंभवंतीत्युच्यतेतस्मान्नपुनरुक्तिः।यस्मादक्षरान्नारायणाख्यात्सस्वयमेवभगवान्प्रादुर्भावरूपीस्त्रीपुंरूपेणयुक्तआगच्छ

ति। तात्पर्यार्थंतस्यैवार्थस्यपुनरभ्यासः। वियूयविचार्यनामायत्तान्येवनामार्थभूतान्येवविष्णोर्माहात्म्यादी न्यन्वविंदन्। ततश्चाधिकंसमतृप्यन्। शृतेपरिपक्केसतिज्ञाने। यस्मिन्विष्णौनामानिज्ञात्वातस्मिन्ज्ञाने परिपक्केसमतृप्यन्तस्मिन्नेवदेवाःसर्वयुजोभवंतीत्यवधारणार्थंपुनर्वचनं। सर्वयुजोभवंतिमनोवाक्कर्मभिस्तत्रै वयुक्ताभवंति। अर्थतःकठिनंक्रूरमुल्बणंश्रवणाप्रियमितिशब्दनिर्णये। अस्त्रीपुमान्ब्रुवन् अस्त्रीपुमांसंब्रुवन्। सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात्। स्वातंत्र्येविभक्तिव्यत्ययइतिच। स्वतंत्रोहिभगवान्तत्प्रेरितएवतंवदतीत्यभिप्रायः। वदन्वदतिवदन्नेववदति। वदन्नेवनवदति। भवत्येवहिभगवान्स्त्रीरूपःपुंरूपश्च। तस्माद्वदत्येव। अप्रसि द्धत्वान्नवदतिच। स्त्रीरूपश्चैवपुंरूपोयस्मान्नारायणःस्थितः। पुमांस्त्रीचेतिवाच्योतोवैलक्षण्यान्नचोच्यते। विष्णोर्नपुंसकाकारोनैवास्तिक्कचनप्रभोः। तथाप्यरागाकृष्टत्वात्तच्छब्दैरपिकथ्यतइतिगारुडे। नारायणा दिरूपेणपंचधैवहरिःस्थितः।तन्नामभिश्चस्त्रीरूपैःसमेतिस्वैःसकेशवः।यत्स्यंदनंवहंत्येतेदेवाभार्यासमन्विताः। अधिदैवेतथाध्यात्मेजीवदेहात्मकंरथं। ससूर्यःसूर्यभार्याचचक्षुर्द्वयसमाश्रितौ। वहतोश्चात्मकौदेहंनारा यणरथात्मकं। सोमश्चरोहिणीचैवदक्षवामश्रुतिस्थितौ। उभयोःपक्षयोःस्थित्वावहतोश्चात्मकौतयोः।

उद्धारणार्थमेतेषामुमावाचिसमास्थिता । नागाकारैर्वरश्मित्वमगमद्वैष्णवेरथे । मनस्स्थितःशिवश्चात्रमनो
नामामहाबलः । अभवत्सारथिर्विष्णोर्विष्णुर्वायुश्चतंरथं।प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणाख्यावधितिष्ठतः।तावेवचा
श्विनामानौहयास्तौजगदीश्वरावित्यादिगारुडे । तस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमि
तिचश्रुतिः । सर्वसाधुगुणत्वात्तुवायुःसत्यइतीर्यते । तस्यापिसत्यतादातासाधुपूर्णगुणोहरिः । सत्यस्यसत्य
एतस्मात्स्त्रीपुंरूपःसकेशवः । यस्मिन्स्वात्मनियुक्तःसरमतेस्त्रीपुमात्मना । मुनिगंधर्वपित्राद्यैर्नतत्प्राप्यंकथं
चन । आप्नुवंतिसुराःसर्वेतद्रूपंजाज्वलत्सदा । अर्धनारीपुमाकारंतस्यवामस्थितानिच । स्त्रीरूपाणितुसर्वा
णिविष्णोरत्यद्भुतानिच । विष्णोर्यानितुपुंरूपाण्यास्थितान्यस्यदक्षिणे । तान्यस्यैवतुरूपाणियुज्यंतेत्रपरस्प
रं । एषनारायणोदेवोह्यर्धनारीपुमात्मकः । सर्वेदेवास्सभार्याश्चतंप्राप्यपुरुषोत्तमं । एकीभावंस्वभार्याभिर
र्धनारीपुमात्मना । प्राप्यैवोपासतेविष्णुंमुक्ताःसंसारसागरात् । मोदंतेचरमंतेचविभागंचेच्छयाप्नुयुः । ब
हुधाचभवंत्येतेस्त्रीपुमात्मपृथक्त्वतः । प्रसादाद्वासुदेवस्यभागःस्त्रीपुंस्वरूपिणः । तेनैवनियतानित्यंतद्वशा
स्तत्परायणाः । रमंतेनान्यगम्योसौदेशोविष्णोःपरात्मनः । स्त्रीपुंरूपेणयुक्तंतद्विष्ण्वाख्यंपरमक्षरं । अक्ष

रादेवपरमात्पुंसोनारायणाभिधात् । आगच्छंतितदैतेचदेवाभार्यासमन्विताः। वहंत्यश्वादिरूपेणरथस्थंपरमं
वपुः । तत्सर्वंदेवैःप्राप्यंचनान्यैःकथमपिक्वचित् । मितादिपंचरूपंयद्वाक्यंलोकेथवाश्रुतौ । नारायणस्यना
मैतदितिजानंतिदेवताः । मनोवाक्कर्मभिस्तस्माद्योगमाप्स्यंतितत्रते । सर्वशब्दान्हरौनेतुंकस्यदेवानृतेबलं ।
वाय्वंतास्तारतम्येनविष्णुनामार्थवेदिनः । सम्यग्वेत्तामारुतोत्रतस्मान्मुक्तेभ्यएवच । सुरेभ्योधिकमानंदंनि
त्यंभुंक्तेहरेरन्वित्याद्यर्धनारीनारायणतंत्रे । एवंसर्वेशब्दाभगवद्वाचकाइत्युक्त्वाअकारोविशेषतोनारायणवा
चकइत्याह । अःइतिब्रह्मेति । इतिशब्दोभिधानांतेयत्रवैशेषिकंहितत् । नामस्यादितिमेसाक्षान्निर्णयःसमुदा
हृतइतिशब्दनिर्णये तत्रागतमहमिति । यस्मादइत्ययंशब्दःप्रस्तुतस्याभावंविरोधिनमन्यंचवदतितस्मात्प्रत्य
क्षत्वाज्जीवजडात्मकस्यजगतएवानुक्तावपिप्रस्तुतरूपत्वात्तदन्यस्तद्विरोधीतत्रदृश्यमानदोषवर्जितश्चाकार
शब्दार्थइतिसिद्ध्यति । मनसिप्रस्तुतत्वादवचनेपिप्रस्तुतमेवेदंसर्वं । दृष्टसंबंधित्वाददृष्टंसर्वमपिप्रस्तुतंभवति ।
भगवांस्त्वइतिपृथग्विवक्षितत्वादेवनप्रस्तुतसमुदाये । नचशून्यस्याशब्दार्थता । शून्यांगीकारेह्यकारस्याभा ॥३९७॥
वताख्यएकएवार्थइतिसिद्ध्यति । विष्णोरंगीकारेत्वभावतान्यताविरोधितेतित्रयोप्यर्थाःसम्यगेवसिद्ध्यंति ।

तस्मादकारस्यभगवानेवमुख्यार्थोनशून्यं। एकदेशार्थत्वात्। तस्मादमुख्यार्थत्वादन्ययुक्तेनैवाकारेणाभाव इतितदुच्यतेनत्वइत्येवकेनचित्क्वचित्। नचतथाप्रयोगोस्ति। तस्मात्पारतंत्र्याल्पगुणत्वादिसर्ववस्तुस्वभाव विरुद्धस्वभावंस्वतंत्रंपूर्णगुणंसर्वजीवजडेभ्योन्यदज्ञानदुःखाल्पत्वपारतंत्र्योत्पत्तिनाशादिसर्वदोषविवर्जितं ब्रह्मैवाशब्दार्थः। पूर्णंहिब्रह्मशब्दस्यार्थः। नचदोषयुक्तस्यपूर्णता। नचजीवजडाद्यपूर्णवस्त्वभिन्नस्यपूर्णत्वंभ वति। तस्मादकारशब्दार्थएवब्रह्मशब्दार्थः। तदेतदुक्तमःइतिब्रह्मेति। अःइतिपृथक्त्वेनवचनंतत्सममधिकंवा किमपिनास्तीतिदर्शयितुं। विवृतावपिसर्गःस्यात्संहितायांचयत्रहि। समानोत्तमहीनत्वमुच्यतेवस्तुनोंजसे तिशब्दनिर्णये। अःइतिब्रह्मपूर्णंवस्तूच्यते। तत्रागतमहमिति। तत्राकारस्यपूर्णवाचित्वेऽहमेवसोकारवा च्यइत्याहमहिदासरूपोभगवान्नारायणः। अहमेकएवपरिपूर्णः। अन्येषांसर्वेषांमदधीनत्वादल्पत्वादिति। मुक्तेभ्यःप्रलयेलीनेभ्यश्चसर्ववस्तुभ्यःसदाविभिन्नएवभगवानितिदर्शयितुंचअःइतिपृथग्वचनं। तच्चोक्तंवा क्यनिर्णये। मुक्ताअपिनविष्णुत्वंयांतितत्समतामपि। आधिक्यंकुतएवस्यान्मुक्तानांमुक्तिदातृतः। कु तएवप्रलीनानांप्रलयेतुतदात्मता। ब्रह्मशर्वेंद्रपूर्वाणांमुक्तावपिनविष्णुता। यदातदातुसंसारेक्वतद्रूपत्वमि

ष्यते । अन्योसौसर्वतोविष्णुःस्वातंत्र्याद्गुणपूर्तितः । सर्ववस्तुस्वभावस्यविरुद्धोरुस्वभावकः । पारतंत्र्याल्प
ताज्ञानजनिनाशादिवर्जितः । अकारेणततोविष्णुःसंहितायांपदात्मना । बह्वृचोपनिषत्प्रोक्तस्तेनैवपरमात्म
ना । महिदासावतारेणसोहमेवंविधस्त्विति । मत्तोन्योनहिपूर्णोस्तियतोकारश्चपूर्णतां । वक्तितस्मादकारोयं
मामेववदतिस्फुटं । नाभाववाच्यकारःस्यादर्थत्रययुतोयतः । एकार्थात्माह्यभावःस्यान्निषेधैकस्वरूपतः । अ
न्यताचनिषेधश्चविरुद्धत्वमितित्रयः । अकारार्थोह्यभावस्तुनिषेधैकस्वरूपतः।एकदेशोस्वरूपत्वान्नाकारेणैवभ
ण्यते । किंत्वभावइतित्वेवतेनाकारोदितोहरिरिति।नचनिषेधस्वरूपेविरुद्धताचान्यताचास्तीत्येतावतापूर्णा
र्थताभवति । तदार्थत्रयकल्पनस्यवैयर्थ्यात् । उक्तंहिशब्दनिर्णये । विरुद्धतानिषेधान्यभावयुक्तेहिकेवलः ।
अकारोवर्ततेतेषामेकार्थात्मन्यभावके । वर्ततेभावइत्येवनत्वइत्येवकेवलइति ।तस्मान्नारायणएवाकारवाच्य
इतिसिद्धं । यतोकारःसदाविष्णोर्वाचकत्वेनसंस्थितः । तस्माद्वर्णत्रयात्मायंप्रणवोपित्रयात्मकं । हरिमेवसदा
वक्तिनैवान्यंकंचनक्वचित्।सृष्टिकर्ताब्रह्मनामायोसृजच्चतुराननं । अंतर्यामीविरिंचस्यसोकारार्थोजनार्दनः । ॥३९८॥
वैकुंठलोकआस्तेसद्वितीयवपुषाहरिः । उकारवाच्यःसविभुर्नृसिंहोरुद्रनामकः । रौद्रत्वात्सशिवस्यापिस्रष्टासं

हारकारकः। अंतर्यामीशिवस्यापिमकारार्थःप्रकीर्तितः। एवंत्रियात्मकंविष्णुंप्रणवोयंत्रियात्मकः।एवंपृथगि
वाचष्टेबिंदुर्वक्त्यनिरुद्धकं। प्रद्युम्नाद्यान्नादपूर्वाःसर्वान्नारायणात्मकान्। पद्मनाभादिकाएवमूर्तीर्नारायणोत्त
राः। प्रणवोयंवदत्यष्टौतस्मान्नान्याभिधायकइतितत्त्वसारे। षट्त्रिंशतिसहस्राणिबृहत्युक्थार्णगानितु। स्त्रीरू
पाणिहरेस्तावदह्नामप्यभिमानिषु। सूर्यरूपेषुरूपाणिपुमाकाराणिसर्वशः। एतैःपुरुषगैरूपैर्बृहत्युक्थव्यवस्थि
तैः। कदाचिद्भगवान्विष्णुःपुमाकाराणितानिच। कृत्वासूर्यगतान्येवस्त्रीरूपाणिविधायच। तान्याप्नोतिचपुं
रूपैस्तैरेवाक्षरगानिच। स्त्रीरूपाणिजगन्नाथःप्राप्नोत्यात्मेच्छयाप्रभुः। पुंरूपप्रमदारूपस्वरूपैरमतेस्वयं।एकी
कृत्यचतान्येवद्विरूपोरमतेतथा।सएवरमतेमायांस्थितात्मस्त्रीतनौहरिः। प्राणस्योत्पत्तिकामःसन्ननेच्छामार
नामकइत्यर्धनारीनारायणतंत्रे।वायोरुत्पत्तिकामोमायांरमायांरमतइत्यनकाममारः।जीवस्थितेनाक्षरगेना
क्षरनाम्नास्वरूपेणजीवाख्यसूर्यस्थितमहराख्यंस्वरूपमाप्नोतितेनचाक्षराख्यंस्वरूपमाप्नोति।यदक्षरादक्षरमे
तियुक्तमित्यस्यव्याख्यानरूपत्वाच्चैतदवसीयते। पुमांसंस्त्रियंचवदन्नेवनवदतीत्युक्तत्वादुभयात्मकंरूपंप्रतीय
ते।अस्त्रीपुमानितिब्रुवन्नपिनवदतीत्युक्तत्वाच्चस्त्रीत्वंपुंस्त्वंचप्रतीयतेविष्णोः।नचनपुंसकरूपंभगवतःकुत्रचिदु

क्तं।प्रसिद्धमेवचरूपद्वयं।अतोनपुंसकेवदन्नपिनवदतीतिनतद्वदनुषज्यते।नपुंसकरूपेप्रमाणाभावादेव।लौकि
कस्त्रीपुंविलक्षणत्वादस्त्रीपुमानित्यपिवदन्निति भवति । स्त्रीपुंरूपद्वयंविष्णोर्नतृतीयंकथंचन । साक्षान्नपुंसक
स्तस्मान्मुक्तिभागीनतुक्कचिदितिब्रह्मांडे। नचरक्षइतिनपुंसकशब्दमात्रेणरावणादयोनपुंसकाभवंति।भवती
तिपदाभावादनकाममारइतिभगवन्नामैवेतिज्ञायते। ऋषज्ञानइतिह्यस्माद्धातोःसर्वज्ञएवराट् । वेदद्रष्टापरम
ऋषिर्ह्यास्यःपुरुषोत्तमः । मंत्राणांप्रथमोद्रष्टासर्वेषांयतएवतु । ऋषिणोक्तमितिप्राहुर्मंत्रोक्तंब्राह्मणान्यतः । त
त्प्रसादाद्धितपसापश्चान्मंत्रान्प्रपेदिरे।ब्रह्माद्याब्राह्मणंपश्चात्तैर्दृष्टमृषिभिःपृथक् ।मंत्राश्चोपनिषच्चैवनाकृत्वासु
महत्तपः । प्रथमंतद्धयास्येनदृष्टंकेनचिदीक्ष्यते । विनापृथक्तपोदृश्येद्ब्राह्मणंमुनिभिर्यतः । मंत्राश्चोपनिषच्चै
वब्राह्मणादुत्तमास्ततः । तत्राप्युपनिषच्छ्रेष्ठायुक्तावस्थाधिगम्यतइत्यादिप्रमाणविवेके । तेनरथेनाध्यात्मंशरी
राख्येनाधिदैवंरथरूपेण । ऋभवइत्यत्रदेवानांसाधारणंनाम ।आदित्यावसवोरुद्राविश्वेऋभवइत्यपि।सर्वदेव
समाख्याचद्वादशाष्टादिकेष्वपीतिशब्दनिर्णये । निर्मितोदैवतैःसर्वैर्विष्णुनावायुनासह। अधिष्ठितोरथोदि
व्यःसोध्यात्मंदेहनामकः।सम्यग्योगोयदातस्यमनोवाक्कर्मभिर्भवेत्।देहाख्यस्यरथस्यैवतदानारायणात्प्रभोः।

विविधंवासवत्त्वात्तुविवस्वन्नामकात्त्छुभं।संसारवारकंज्ञानंदिवोदुहितृनामकं।विष्णुतत्त्वापरोक्षाख्यमहनीद्वे
चशोभने।ज्ञानावस्थामुक्त्यवस्थेत्युभेएवाहनीपरे।जायंतेदेवतास्त्वेषांभारतीवायुरेवच। जीवन्मुक्तेश्चमुक्तेश्च
दातारूपद्वयीप्रभुः।सर्वस्त्रीणामुत्तमत्वाद्द्यौर्नामाश्रीरुदाहृता।दुहितास्याभारतीतुनित्याहेयस्वरूपतः। अ
हरित्युच्यतेवायुर्ज्ञानात्मत्वात्तथैवच।अधिदैवेरथेप्येतेविष्णोर्लक्ष्म्यांप्रजज्ञिरे। रथेनतेनदेवेशौविष्णुवायूजग
त्पती।आयातमितिहैवैतौप्रार्थयेद्यज्ञकर्मणि।अन्यथाप्यर्थयेदेतौज्ञानेच्छुःपुरुषःसदा।जपेन्मंत्रद्वयंनित्यमाते
ननिमिषस्तथा। रक्षणंवांसमीपेस्यान्ममेत्यध्यात्ममेवच। हयास्यत्वाच्चाश्विनौतावित्याहपरमाश्रुतिः। ऐंद्राभे
यादिकाश्चैवंसर्वेमंत्राहरिंपरं। वदंतिमुख्यतोनान्यंसर्वनामानमच्युतं।अथवावायुदेवस्थंपृथक्संस्थंचकेशवं।
मंत्रोद्विवचनोवक्तितथाबहुवचस्स्वपीत्याद्यैतरेयसंहितायां।सुखंददतइतिसुदिने।विवस्वतोविष्णोःसकाशा
द्दिवोदुहिताअहनीचजायंते। अहनीइतिद्विवचनेनद्वित्वेसिद्धेप्युभेइतिवचनमध्यात्माधिदैवतयोरुभयोरपि
वचनार्थं। नचसूर्यरथोत्रवर्ण्यते।नचाहोरात्रेअहनीइत्युच्येते। सूर्यस्याश्विनामाभावात्। सप्ताश्वत्वाच्चतद्रथ
स्य। चतुरश्वत्वंचात्रोच्यते। श्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेइत्यध्यात्मसंबंधाच्च। नचरात्रौसुदिनमितिप्रयोगोदृष्टः।

असुदिनस्यापिततएवजातत्वाद्व्यर्थविशेषणताच।अस्मिन्पक्षेतुलौकिकाहर्व्यावृत्त्यर्थंसुदिनेइतियुज्यते।जी
वन्मुक्तिश्चमुक्तिश्चहिमुख्येसुदिने । सयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्का
मयतेतत्तत्सृजतइतिज्ञानावस्थायांमुक्तौभोगबाहुल्यकारणत्वात्सापिमुक्तिवत्सुदिनं।नहिमुक्तावाधिक्यार्ज
नमस्ति।नहीयतेयत्रगत्वायत्रगत्वानवर्धतइतिवचनात्।अतोज्ञानोत्पत्तिसमनंतरमेवमुक्तौनपुनरार्जनमस्ती
तिकिंचित्कालंज्ञानित्वेनावस्थानमपिसुदिनमेव।ज्ञानात्पूर्वंतुपतनसंशयादेवनसुदिनं।नचाश्विरथोवर्ण्यते।
नह्याश्विरथयोगादहनीजायेते।एकरासभयुक्तोहितद्रथः। तद्रासभोनासत्यासहस्रमितिवचनात्।नचविवस्व
च्छब्दोऽश्विनोर्विद्यते । योदेवानांनामधाएकएवेतिविष्णोःसर्वनामानिप्रसिद्धानिच । युजोयुक्ताअभियत्सं
वहंतीत्यादिनातस्यैवप्रस्तावाच्च। अतोविष्णुरेवमुख्यतःसर्वनामोक्तइतिसिद्धं ॥ ८ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थ
भगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेतृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥
ॐ॥एकोनारायणस्त्वासीत्प्रलयेरमयासह।नित्याततगुणत्वात्सआत्मेतिश्रुतिषूदितः। इदंसर्वमपेक्ष्यासौका
लतोगुणतस्तथा। अग्र्यएवसमस्तेशस्तद्वशत्वाद्रमापिसा । विद्यमानापिनाग्र्यस्यागुणैरूनाततोयतः । नत्र

ह्मानशिवश्चासीन्नैवान्यच्चमिषत्कचित् । सुप्तास्तत्रयतोजीवाःसर्वेब्रह्मशिवादिकाः । असुप्ताःश्रीश्चमुक्ताश्चस्व
तंत्रोन्मेषवर्जनात् । अनुन्मेषाएवतेपिस्वतंत्रोन्मेषएकराट् । नारायणोनचान्योस्तिपूर्णोन्मीलद्गुणात्मकः ।
पराधीनेनवित्तेनभुंजन्नपिहिभिक्षुकः । वित्तवानितिनैवोक्तस्तथाश्रीर्मुक्तिगाअपि । मिषंतोप्यन्यतंत्रत्वा
न्नमिषंतःकथंचन । सर्वदाप्येकएवायंस्वतंत्रोनापरःक्वचित् । कालाग्र्यत्वंवक्तुमस्यप्रलयेस्थितिरुच्यते । स
ऐच्छद्भगवान्विष्णुःस्रष्टुंलोकाभिमानिनः । लोकाभिधानवद्देवाञ्जडलोकांश्चशाश्वतः । सलोकेभ्यःपूर्वतनान
बाख्यान्महदादिकान् । ब्रह्मशर्वादिकान्सृष्ट्वाजडैस्सहजनार्दनः । दिवमाकाशमुर्वींचससृजेथद्विसप्तकान् । इति
सृष्ट्वासलोकांस्तुपुनस्तानेवलोकपान् । अंडांतःस्रष्टुमैच्छच्चतेषांपूज्यत्वसिद्धये । अन्नामकेभ्यस्तेभ्यःसपूर्वसृष्टे
भ्यएवतु । सर्वजीवाधिकत्वात्तुब्रह्माणंपुरुषाभिधं । अंशेनोद्धृत्यरुद्राद्यैःसहचैनमयोजयत् । तथैवाचेतना
नांचभागानुद्धृत्यपिंडवत् । चेतनाचेतनंराशिमेकस्थंविदधेप्रभुः । पुनरैच्छज्जगन्नाथस्तस्यांगोत्पत्तिमच्युतः ।
अंडवन्मुखमस्यासीत्प्रथमंतुशिरोभिधं । भिन्नमास्यंपुनस्तस्यविष्णोरेवेच्छयाप्रभोः । तत्रवाङ्नामकंरूपंवह्ने
रासीत्पुरातनं । तस्यैवाथद्वितीयंचयदग्निरितिगीयते । तथैवनासिकातोभून्मुख्यवायोःसुतोमरुत् । प्राणोवा

युरितिद्वेधाचक्षुषोभूत्तथारविः । द्विरूपएवकर्णाभ्यांमित्रधर्माप्यवित्तपाः । दिग्देवताद्विरूपेणबभूवुःसर्वए
वच । हृदयाद्गरुडानंतशिवचंद्राःपृथक्पृथक् । मनोबुद्ध्यभिमानाश्चतन्नामानश्चजज्ञिरे । त्वचश्चरोमनामा
नोवृक्षनामानएवच । द्विविधाःपारिजाताद्याबभूवुर्ब्रह्मदेहतः । हस्ताभ्यांद्विविधःशक्रःपद्भ्यांतत्सूनुरेवच ।
यज्ञस्त्वजनिपायोश्चयमोनिर्ऋतिरेवच । रेतोम्नामाद्विरूपस्तुशिवएवचगुह्यतः । अपानोमृत्युरितिचमुख्यो
नाभेस्तुमारुतः ॥ १ ॥ एवंरूपद्वयेनापिस्तुवंतोविष्णुमव्ययं । दिव्यांबराःकुंडलिनःप्राविशन्नुदकार्णवं ।
तदाशनापिपासाख्यंद्विरूपंमारुतंपुनः । तस्मिन्देवसमूहेतुविष्णुःप्रावेशयत्प्रभुः । तेब्रुवन्देहिनोवासंयत्रचा
न्नमदामहे । गोरूपमेभ्योब्रह्माणंददौनारायणःप्रभुः । तत्रप्रविश्यतेदेवानालमित्यब्रुवन्पुनः । अश्वरूपंवि
रिंचंचपुनरेवावदत्प्रभुः । तद्रूपेपिप्रविश्यैवनालमित्यब्रुवन्पुनः । पूर्वसृष्टंपुमाकारंब्रह्मणोदात्पुनर्हरिः । तद्दृष्ट्वै
वालमित्यूचुर्विशतेतिसचाब्रवीत् । विविशुश्चयथोत्पन्नाःसर्वेदेवाश्चतुर्मुखं । अशनापिपासामानीतुद्विरूपो
मारुतोवदत् । कुर्वाज्ञामावयोश्चैवयथात्वच्छासनानुगौ । नित्यंभवावेतिहरिःसर्वत्रप्रविशेत्यमुं । आहतस्माद्दे
वतानांसर्वासांभागभुक्भरुत् । एकएवप्राणनामानाभिस्थोपिसएवतु । अशनापिपासापानश्चमृत्युश्चेतिचतु

विधः। एकएवमहान्वायुःसर्वदेवेषुसंस्थितः ॥ २ ॥ पुनरैच्छत्केशवोसावन्नमेभ्यःसृजाइति। अवाख्यादेवताःपूर्वसृष्टाब्रह्मादिकाःपुनः। ददर्शसुविशालाभ्यांनेत्राभ्यांपुष्करेक्षणः। तद्दर्शनात्तदिच्छातस्तासांदेहोभवत्पृथक्। सर्वासामपिदेहैकदेशेभ्योमिलितंशुभं। सर्वैरधिष्ठितंचैवविरिंचेनविशेषतः। दिव्यावयवसंपन्नमेकमेवसुलोचनं। भोग्यभोक्तात्मनानास्तितस्यदुःखंकथंचन। तेहिदेवाःस्वयंभोग्याःस्वयंभोक्तारएवच। क्रीडंतेमोदिनोनित्यंतथाप्यन्नात्मकस्त्वसौ। क्रीडयापाक्रमत्किंचित्तंतदासौचतुर्मुखः। अत्तुंवागादिभिःसर्वैरैच्छन्नाप्यशकत्तदा। जानन्नपिक्रीडयैवतारतम्यंप्रकाशयन्। एवंचकारब्रह्मासक्काज्ञानंलोककर्तरि। क्षुत्पिपासादयश्चैवदेवानांभोगसाधकाः। नतुपीडाकरास्तेषामैश्वर्यादिगुणोन्नतेः।अन्नमूर्तिंततोब्रह्माप्रधानेनैववायुना। अपानाख्येनात्तुमैच्छत्तदैवाशकदाशुसः। तस्माद्ब्रोक्तैकएवासौसर्वस्यान्नस्यमारुतः। तत्प्रसादात्परेश्नंतिकिंचित्किंचिन्नचाखिलं। आयूरूपोखिलानांचदेवानांवायुरेवहि। अन्नदेवस्यचायुःसतस्माद्देवोत्तमोमरुत्। आयुःशब्दोज्ञानवाचीगतिवाचीचयत्ततः। चेष्टामोक्षज्ञानदातासुराणांमारुतस्ततः।अन्योन्यगुणदातृत्वात्समानौब्रह्ममारुतौ। तस्मान्मोक्षेसुखेज्ञानेविष्णुभक्त्यादिकेष्वपि। सर्वेभ्यश्चाधिकौतौहितयोर्विष्णुःपर

स्सदा। देवतानांप्रवेशात्तुपूर्वमेवजनार्दनः। इत्थमैक्षतदेवेशोब्रह्माद्यायदिमांविना। क्रियादिषुसमर्थाःस्युर्न
मेविष्णवभिधाभवेत्। सर्वचेष्टयितृत्वाच्चविशिष्टबलतस्तथा। विष्णुरित्यभिधामह्यंसानयुक्तादिवौकसां। स्वतं
त्रत्वेततःसर्वेमद्वशाएवनान्यथा। तस्मादेषांप्रवृत्त्यर्थंप्रवेक्ष्येसहवायुना।इतिमत्वाविरिंचस्यशरीरंप्रविवेशसः।
मूर्धन्यनाड्याप्रथमंब्रह्मवायुसमन्वितः।अग्न्यादयस्ततःपश्चात्प्रविष्टास्तन्नियोजिताः। प्रपदाभ्यांतथान्येनरू
पेणप्रविवेशसः। बिभर्तिदेहंतेनैवमूर्धाविष्टेनचेष्टयन्। नारायणोवासुदेवइतिद्वेधाव्यवस्थितः। मूर्धाविष्टोवा
सुदेवस्तस्यचावसथास्त्रयः। अक्षिकंठोहृदित्येवतएवस्वप्ननामकाः। आप्नोत्यत्रस्वयंविष्णुरतःस्वप्नाःप्रकीर्ति
ताः। अनिरुद्धादिरूपेणत्रिधातेषुव्यवस्थितः। दातावस्थात्रयस्यास्यजीवस्यक्रमशोविभुः। सुषुम्नायांवासु
देवोमूर्धन्येवव्यवस्थितः। तस्यामेवब्रह्मनाड्यांस्थितोनारायणःप्रभुः। सएवभगवान्विष्णुःप्रादुर्भावात्मनापु
नः।जातोमत्स्यादिरूपेणसर्वभूतेषुचाविशत्। असुराणांनिहंतारंज्ञानादिगुणदंतथा। चेष्टाप्रदंचभूतेषुनम
दन्यंवदत्यपि।इतिमत्वाजगन्नाथोदैत्यनिग्रहणेच्छया। ज्ञानदानार्थमपितुप्रादुर्भूतोभुविप्रभुः। तथाजीवेषु ॥४०२॥
सर्वेषुप्रविष्टःप्रेरणेच्छया। कोह्यन्यस्तमृतेविष्णुमेतत्कर्मकरिष्यति। ससर्वगुणसंपूर्णंसर्वगंनित्यमव्ययं। एत

देवस्वरूपंसत्वपश्यदवतारगं । तस्मात्सर्वावताराश्चसर्वजीवेषुसंस्थिताः । प्रादुर्भावाःसर्वगुणैःपूर्णाएवसदा स्थिताः । पश्यंतिचतथानित्यंनिर्दोषोरुस्वसंविदा । गुणपूर्णस्वरूपस्यत्वापरोक्ष्येणदर्शनात् ।सर्वदैवह्यसौवि ष्णुरिदिंद्रोनामतोमतः। ब्रह्मादीनांहिसर्वेषांतत्प्रसादेनजायते । जानंतिनस्वतस्तेननेदंद्रास्तेप्रकीर्तिताः । र मापितत्प्रसादेनजानातिकिमुतापरे । अल्पज्ञानाअल्पगुणाअल्पानंदाश्चतेखिलाः।रमाजशंकरेंद्राद्यास्तेना निंद्राःक्रमेणते। पापैरज्ञाततांदेवामानयंतिसदात्मनः। हर्षेणतेनविष्णुःसइंद्रइत्यभिशब्द्यते। नेदंद्रताऽसुरादी नांज्ञायेतेतिश्रुतिर्हरिं।इंद्रइत्येववदतिपारोक्ष्येणोरुसद्गुणमित्याद्यैतरेयसंहितायां।आततगुणत्वादात्मानारा यणः। ब्रह्मपंथाःसत्यंकर्मेतितस्यैवपंचरात्रप्रसिद्धैरेवनामभिरारब्धत्वाच्च।मुख्यतःकर्मनामातुप्रादुर्भावात्मको हरिः।अनिरुद्धतनुश्चैवतत्रह्यमितचेष्टित । कर्माभासाजीवसंघाःसत्यंप्रद्युम्ननामकः । संकर्षणोहरिःपंथाब्रह्मो क्तोवासुदेवकइत्यादिनामनिर्णये।मत्सींद्रमिंदोपवमानविष्णुमित्यादिश्रुतौतस्मिन्नेवप्रसिद्धस्येंद्रशब्दस्यबहु शोभ्यासाच्च। अकारस्यचविष्णावेवप्रसिद्धस्यात्राप्यभ्यासात्।तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीइतिसूर्य मंडलेपुंडरीकाक्षत्वेननिर्दिष्टस्यात्रापियएषतपतीत्यादिनाबहुशोभ्यासाच्च । सूर्योहिहिरण्याक्षःसवितादेव

आगादितिपिंगलाक्षःप्रसिद्धः।विरूपाक्षःशिवःसूर्यःसुराचार्योविनायकःपुंडरीकेक्षणोविष्णुःसहस्राक्षःसुरा
धिपइतिचस्कांदे।योदेवानांनामधाएकएव।नामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरममुदाहरंति। यमिंद्रमा
हुर्वरुणंयमाहुः।चंद्रसूर्यादयःशब्दाविष्णावेवहिमुख्यतः । उपचारात्तदन्येषांविष्णुनैवकृताःपुरेत्यादिनातस्यै
वसर्वनामवत्त्वाच्च।णकारोबलंषकारःप्राणआत्मेत्यादिनांतेपिविष्णुशब्दव्याख्यानेनोपसंहाराच्च।आत्मब्रह्मा
दयःशब्दास्तमृतेविष्णुमव्ययं।नवर्ततेतदन्यत्रशृंगिबेरेभिशब्दवदितिचपाद्मे। एकोनारायणआसीन्नब्रह्मान
चशंकरः।एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानेशानः।वासुदेवोवाइदमग्रआसीन्नब्रह्मानचशंकरइत्यादिश्रुतिभ्यश्च।
अग्रशब्दोगुणाधिक्यवाची।इदंरमाब्रह्मशिवादिकंसर्वंजगदपेक्ष्यात्मैवाग्रेविष्णुरेवाग्र्यःसर्वगुणैरित्यर्थः। तत्र
हेतुस्तदन्यत्किंचिन्नमिषदासीत् । सर्वस्याप्युन्मेषणंनासीदित्यर्थः । स्वतउन्मेषणंकस्यापिनास्ति । अस्तिश
ब्दवदासीच्छब्दोपिसर्वकालसाधारणः। भगवत्प्रसादादेवसर्वदासर्वंकिंचिदुन्मिषति। स्वातंत्र्येणपूर्णोन्मेषो
विष्णुरेव। उन्मेषोगुणसंपूर्तेरुद्रिक्तानुभवःस्मृतः। तदेवमिषणंनामसद्रूपंमिनुतेयतः। मिषच्चनान्यद्विष्णोर्हि
किमुतोन्मिषदिष्यते। उच्चैर्मिषन्हिभगवान्सर्वदैवजनार्दनइतिचसत्तत्त्वे । नास्तिनारायणसमंनभूतंनभवि

ष्यतीतिच भारते।सर्वजीवानांरमायाश्चप्रलयेपिविद्यमानत्वादेवनाश्रइतिकालपेक्षया।तदधीनमिषत्वादन्ये षामग्र्यःसएवेत्याशयः । तदधीनत्वमेवतेषांसृष्ट्यादिनादर्शयति । स्थूलशरीरस्यपूर्वाभावस्ततएवार्थतःसि ध्यति । प्रलयेप्यखिलंदेवीरमाविष्णुप्रसादतः । जानातिनित्यज्ञानेनमुक्ताध्यानस्थितालयइतिचसत्तत्त्वे । ब्रह्मादीनांशरीरांतरस्यापिप्रलयेनुक्तेरेवा भावःसिध्यति । आत्माब्रह्माइत्यादिगुणाग्र्यत्वंहरेर्वदेत् । कालज्यै ष्ठ्यंनयस्मात्तत्सृष्ट्युक्तेरेवसिध्यतीतिवाक्यनिर्णये । गुणाग्र्यतायामेवकालज्यैष्ठ्यस्याप्यंतर्भावाच्च । अंविष्णुं बिभर्तीत्यंभोविष्णुलोकः।दिवःपरेमहरादयश्च।दिव्यपिभगवान्प्रतितिष्ठतीतिप्रतिष्ठा। तेषुसर्वेषुप्रत्यक्षतश्चर तिविष्णुस्तस्मादंभइत्युच्यते। दिवःपरेद्यौश्चांभो नामकाइत्यर्थः । सूर्यमरीचीनांतत्रविशेषेणविततत्वादंतरि क्षंमरीचयः। मरीचीनामयनात्। पृथिव्यांक्षिप्रंमरंतीतिपृथिवीमरः। भूतेभ्योनंतरंत्वंडंसृष्ट्वाविष्णुःपुराप्रभुः। लोकभेदांश्चचक्रेत्रपश्चाद्ब्रह्माविशेषतः।सम्यक्ककारलोकांस्ताँल्लोककर्तातातःसचेतिब्रह्मवैवर्ते।याअधस्तात्पूर्व मेवसृष्टादेवतास्ताआपइत्युच्यंते।आपाइत्यापइती तिपूर्वंभगवदंगसृष्टानामेवापश्शब्देनोक्तेः। अयंपितैतेपुत्रा इतिच।आहंमांदेवेभ्योवेदओमद्देवान्वेदेतिच।ब्रह्मवायूचतद्भार्येवींद्रशेषौचतत्स्त्रियौ।शिवस्तद्दयिताशक्रका

मौतद्दयितादयः। सर्वेसुराःक्रमेणैवविष्णोर्जाताअबाख्यकाः।ज्ञानानंदबलाद्येषुविष्णुभक्तौचसर्वशः।हीनाः
शतगुणेनैवक्रमेणानेनतेमताः।तेभ्यश्चऋषयोमर्त्याहीनाएवक्रमेणच।विशेषतस्तुमुक्तानांसर्वसंसारबंधनात्।
क्रमोयंसम्यगुद्दिष्टोनित्यानंदैकभोगिनां।नविशेषोब्रह्मवाय्वोरधिकाराविभेदतः।नशेषशिवयोश्चैवतत्पत्नीनां
चसर्वशः।सुपर्णशेषयोश्चैवसाम्यंसर्वगुणेष्वपि।साम्यमेवैतयोःपत्न्योःसाम्यंशक्रमनोजयोः।एतेतुमहदादीनां
सर्वेपिह्यभिमानिनः।पूर्वस्यप्रतिबिंबश्चचरमस्तत्सुतस्तथा। तद्वशाश्चाखिलाविष्णोर्नविष्णुःकस्यचिद्वशे। म
हदादिमानिनश्चैतेजातास्तैःसहसर्वशः।एतेलोकाइतिप्रोक्तालोकानामभिमानिनः।तएवलोकपालाश्चयदा
पश्चात्प्रजज्ञिरे। पश्चाज्जातैर्हिरूपैस्तैर्लोकस्थान्पालयंत्यलमित्यादितत्त्वसारे। अमूर्च्छयतमूर्तमकरोत्।अग्नि
र्वाग्भूत्वेत्यादिनापश्चादैक्यप्रतीतेरेकस्यैवरूपद्वयंतदितिप्रतीयते। प्रजानीहिप्रकर्षेणानुजानीहि। अन्नदेव
ताचसर्वदेवतायुक्तोविरिंचएव। ग्रसनंचैतस्मिन्प्रवेशएवनतुपीडातस्य।एकएवहिब्रह्मा भोक्तृभोज्यत्वेनस्थि
तोभोज्यरूपेणैकीभूयातितरांमुमोदेत्यर्थः।देवानामुपद्रवाभावाद्भोक्तृत्वशक्तियोजनमेवाशनापिपासाभ्या ॥४०४॥
मन्ववार्जनं। वायुरेवचभोक्तृत्वशक्तिरूपः। यदिवागादीनामेवाभिव्याहरणादिशक्तिःस्यान्मांविनातर्हिवि

ष्णुत्वंनममस्यात्तस्मात्कोहंभवानीत्याक्षेपः। विशेषेणप्राणयतिसर्वान्सर्वेभ्योविशिष्टश्चेतिहिविष्णुः। णकारोबलंषकारःप्राणआत्मेतिव्याख्यानात्। तस्मान्मत्प्रेरिताएवैतेऽभिव्याहारादिशक्ताइत्यभिप्रायः। पूर्णानंदस्वरूपत्वान्नंदनोभगवान्। प्रादुर्भावरूपेणजातोपिभगवान्सर्वभूतान्यभितःसर्वकालेषुविशेषेणपश्यत्येव।इहभूतेषुमत्तोन्यंप्रवर्तकंवदेत्किमित्याक्षेपः।अहमेवस्वतंत्रःपरिपूर्णगुणइतिकृष्णराघवादिसर्वावताररूपोपिसर्वदानुभवत्येव।नायंदशरथाज्जातोनचापिवसुदेवतः। क्वास्याज्ञानंकुतोदुःखंप्रादुर्भावेष्वपिप्रभोः। प्रादुर्भूतश्चिदानंदशरीरोराघवःस्वयं।स्तंभाद्वानरदेहाद्वानैवास्यप्राकृतीतनुः।दैत्यानांमोहनार्थायसोज्ञानाद्यंप्रकाशयेत्। पूर्णचित्सुखरूपोपिसदासर्वावतारगइत्यादिस्कांदे। एतमेवपुरुषंव्यासकृष्णकपिलराघवादिरूपंततममपश्यत्। ततमंपरिपूर्णतमंब्रह्मापश्यत्। इदंमेस्वरूपमदर्शमेवाहमिति गरूववधारणे। रंगोवधारणेचैवसंवादेचप्रयुज्यतइतिपदविवेके। अपश्यदित्यत्रनातीतकालत्वंविवक्षितं। अभिव्यैरूयदित्यभिशब्दस्यानुषंगात्। अपश्यत्पश्यतीतिचैककालसंबंधंविनावक्तुमशक्यत्वात्तथाप्रयोगः। प्रयोगएककालीनःसर्वकालेनुषज्यते। ददर्शविष्णुरित्यादौनित्यचिद्रूपतोहरेरित्यादिसत्तत्त्वे।परोक्षप्रियाइवेत्यसुराणांसम्यग्दर्शनेनपतनं

देवानांप्रियंतथाप्यपरोक्षदर्शिन्येवप्रीतिंकुर्वंतीतीवशब्दः ॥३॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेचतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ ॐअयंनारायणोदेवःपुरुषेप्रथमंविशेत्। अन्नस्थोन्नेनसहितस्तस्मिन्रेतस्त्वमागते। तस्मिंस्थितंस्वरूपंसपुरुषस्थोबिभर्त्यजः। तद्रूपंरेतसासाकंस्वयंपुंसिस्थितोहरिः। स्त्रियांसिंचतितस्यैवस्थानांतरगतेःप्रभोः। प्रथमंजन्मविष्णोस्तुसतस्याअंगवत्प्रभुः। नैनांहिनस्यानुकूल्यात्सापुत्रंभावयत्यथ। पुत्रस्यभावनासैवतद्गत्वाद्धरिभावना। संभावितव्यासाचैवभर्त्रापुत्रश्चसादरं। संभावनंकुमारस्यजानतःकेशवेभवेत्। तस्येत्यर्पणमात्रेणपूजितोहिभवेद्धरिः। पुत्रस्थस्यहरेःपूजांकुर्वतःपृथिवीस्थितिः। स्वर्गस्थस्यापिभवतिपुत्रपुण्यंयतोखिलं। अल्पपुण्यभाग्सस्यान्नार्चयेत्केशवंयदि। पृथिव्यांजन्मपुत्रस्यद्वितीयंविष्णुजन्महि। एतद्रूपंनिधायैवजीवार्थेधर्मकर्तवे। पितृस्थेनतुरूपेणगच्छत्यन्यत्रकेशवः। पितुरन्यत्रजननंतृतीयंजन्मतद्धरेः। अंतर्यामितयैवंहिसर्वजीवेषुसंस्थितं। सर्वदोषोज्झितंविष्णुंकर्तारंसर्वकर्मणां। नित्यानंदंस्वतंत्रंचसर्वज्ञंसर्वतोधिकं। योवेददेहबंधात्सविमुक्तोनित्यमुत्तमान्। भोगान्भुंक्तेयथायोग्यमितिवेदानुशासनमित्यैतरेयसंहितायां। नात्रजीवोत्प

त्तिमात्रमुच्यते। नहिजीवोत्पत्तिमात्रपरिज्ञानादमृतत्वंभवति। ज्ञातमेवसर्वैःपितापुत्रसंबंधमात्रंपश्वादिभि रपि।गर्भेनुसन्नन्वेषामवेदमहंदेवानांजनिमानिविश्वेत्युक्तार्थउदाहृतमंत्रेदेवजन्मकथनाच्च। विष्णुर्हिपरमोदे वः। तेनैवसहसर्वेपिदेवाजीवदेहजननेजायंतइव। शरीरप्राप्तिरेवहिजन्मान्येषामपि। अयमेवविशेषोदेवा नांदुःखाभोगः। स्वातंत्र्यंचविष्णोः। आत्मन्येवात्मानंबिभर्तिआत्मानमेवतद्भावयतीत्याद्यात्मशब्दश्चमुख्य तोविष्णावेवयुज्यते।णकारोबलंषकारःप्राणआत्मेतिविष्णुशब्दार्थैकदेशवाचित्वाच्चात्मशब्दस्य।एतयाद्वारा प्रापद्यतेतितस्यैवशरीरप्रवेशस्यप्रस्तुतत्वाच्च। जीवशरीरंपरित्यज्यान्यत्रगमनमात्रंविष्णोरप्यस्तीतिप्रैतीत्यु क्तेप्यविरोधः। कृष्णराघवादिस्वरूपमेवह्यसौनपरित्यजति। कृष्णोह्यत्यक्तदेहोपित्यक्तदेहवदेवच।लोकानां दर्शयामासस्वरूपसदृशाकृतिं। येनरूपेणकंसादीन्जघ्नेतद्रूपमेवहि। पूज्यतेद्यापिशर्वाद्यैर्निर्मितान्याशवा कृतिः। स्वर्गारोहणकालेतुजनास्तेनैवमोहिताः। यत्तद्रूपंनिजंविष्णोर्दृष्टंसर्वजनैर्भुवि। अद्यापितद्देवलोकेपू ज्यतेसर्वदैवतैरित्यादिस्कांदे।प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशांनृणां।आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनमि तिचभागवते। प्रेतांयज्ञस्यशंभुवेत्यादिवत्प्रकृष्टगतिवाच्येवायंशब्दः। प्रकृष्टगतित्वादेवचमरणेपिप्रयुज्यते।

एषामवेदमहमित्यत्रापिजीवभेदएवोक्तः।अन्यथाममजनिमानीत्येवोच्येत। व्यर्थताचैषामित्यादिविशेषणानां। अवेदमित्यनेनैवस्वस्यसिद्धत्वादहमित्यप्यहेयत्वेनेतिक्रियाविशेषणं। जन्मजानन्नपिदेवानांदुःखादिहेयरहितत्वेनव्यजानामीत्यर्थः। तस्मादहंमनुरित्यादावप्यहेयगुणंभगवंतमेवाहंशब्दोवक्ति। सर्वांतरत्वात्तस्मिन्नेवाभवमित्युत्तमपुरुषशब्दोपिसर्वोवर्तते। अहेयत्वादहंविष्णुःसतुसर्वांतरत्वतः। अस्यसीत्यादिभिःशब्दैरुच्यतेन्योपिजीवतइतिब्रह्मवैवर्ते।नचमूढव्यवहारएववेदनिर्णयायभवति। किंतुसर्वेषामनुभवोयुक्तयश्चवाक्यांतरंचनिर्णयकारणं।तस्मात्सर्वजीवादिभ्योन्यःसर्वोत्तमोविष्णुरेवात्रोक्तः। नवेदेषुपदंकिंचिद्वर्णोवाव्यर्थइष्यते। यथायोग्यंचार्थभेदऊह्यःसर्वत्रवेदिभिरितिशब्दनिर्णये। शब्दारेतोन्नमित्याद्याअपितत्रगतंहरिंवदंत्यविष्णुवाचीहिनशब्दःक्वचिदिष्यतइतिच। भावयतिसंभावयति। सोग्रएवसोग्र्योविष्णुरेव।पुत्रसंभावनमपितत्रस्थंविष्णुंसंभावयामीतितत्तस्यैवभवति। एवंभावयतामेवैषपंथाउरुगायइत्याद्यपि। तंपश्यंतिपशवइत्याद्यपिदिव्यपश्वादीनामेव। अन्येषांस्वभावप्रवृत्तिः। ताएवदेवताःशतंपुरआयसीर्ज्ञानिन्योविशेषतः। अयपयगतावितिधातोः। मानुषानपेक्ष्यपूर्णत्वात्पुरः। विष्णुर्मुख्यतएवपूर्णः। नचशरीरैर्जीवोरक्षितः। मु

ख्येयुज्यमानेचनामुख्यार्थःकल्प्यः । शमस्यविद्यतइतिशीविष्णुःपूर्णानंदत्वात् । सएवज्ञानत्वाद्यश्चेतिश्यः ।
सोस्यजीवस्येनइतिश्येनः । विष्णुंस्वामिनंज्ञात्वेत्यर्थः। निरदीयंनिष्क्रम्यातीतोस्मिगर्भवासं स्वरानंदोविष्णु
रत्रगइतिस्वर्गलोकोविष्णुलोकः।अमृतःसन्सर्वान्कामानाप्त्वातानेवसर्वान्कामान्समभवदनुभवति।अपेक्षि
तवस्तुस्वीकारआप्तिः संभवोभोगः । तांसमभवत्ततोमनुष्याअजायंतेत्यादिवत् । मुक्त्यनंतरमेवह्यनुपचरित
सर्वकामावाप्तिः । मुख्यएवचार्थःस्वीकार्यः । अमुक्तानांविष्णुलोकगानामपिनसर्वकामावाप्तिः । जयविज
यादीनामप्रियदर्शनात् । अतोऽमृतःसन्सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः । मुक्तःकामानवाप्नोतिभुङ्क्तेचैवयथेष्टतः । स
र्वानपिनिरातंकःसर्वदाचहरेर्वशइतिसत्तत्त्वे ॥ १ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्म
हैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेपंचमोध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥ ॥ ॥
॥ ॐअयंविष्णुर्हिंकिंरूपउपास्योस्माभिरच्युतः। इत्यपृच्छद्रमादेवीमहिदासंजनार्दनं।आहतांमहिदासोथपू
र्णानंदतमस्त्विति । उपास्यस्तादृशोह्यस्यस्वभावःपरमात्मनः । येनजीवोदर्शनादीन्प्रेरितःकुरुतेसदा । यो
विष्णुर्हृदयमितिहृद्गतत्वात्प्रकीर्तितः । मंतृत्वान्मनइत्येवयच्चज्ञानस्वरूपतः । एतत्सन्निहितत्वाच्चपूर्णत्वादेति

कीर्तितः। इतत्वाच्चततत्वाच्चसइतन्नामकेशवः। गुणानामुच्चयोयस्मात्सचइत्येवशब्दितः। सम्यग्ज्ञानस्वरूपत्वात्संज्ञानमितिकीर्तितः। आततज्ञानरूपत्वादाज्ञानंभगवान्हरिः। विविधज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानमितिकीर्तितः। प्रकृष्टात्मगुणज्ञानरूपःप्रज्ञानमुच्यते। अविस्मृतित्वान्मेधासदृष्टिर्दर्शनरूपतः। धृतिर्धारणरूपत्वान्मतिर्मांसुततत्वतः। मनुनाम्नामजादीनामनीषेशोयतोहरिः। सर्वप्रेरकरूपत्वाज्जूतिरित्यभिधीयते। सर्वदेशेषुकालेषुस्वरूपेषुचसर्वशः। समंरमतइत्येवस्मृतिर्नामजनार्दनः। सर्वस्यक्लृप्तिकर्तृत्वात्संकल्पइतिगीयते। क्रतुःससर्वकर्तृत्वादसुरप्यसनाद्धरिः। अमेयानंदरूपत्वात्कामइत्यभिधीयते। अवशःसस्वतंत्रत्वात्त्रयोविंशतिनामकं। योवेदैवंहरिंसम्यङ्मुच्यतेखिलसंसृतेः। ब्रह्माशिवश्चशक्रश्चदेवाश्चान्येसमस्तशः। तथैवपंचभूतानिपुण्यपापविमिश्रिताः। क्षुद्रात्मानस्तुयेमर्त्याइतरेअसुराअपि। सर्वंजगदिदंविष्णोर्वशेतिष्ठतिसर्वदा। तेनैवनीयतेनित्यंतस्मिन्नेवप्रतिष्ठितं। मुक्तायेलोकनामानोनीयंतेतेपिविष्णुना। स्वयंचानन्यनिष्ठत्वात्प्रतिष्ठेत्यभिधीयते। देशतःकालतश्चैवगुणतश्चातिपूर्तितः। विष्णोर्ब्रह्मेतिनामैतन्मुख्यतोन्यत्रनक्वचित्। सोलोकनामामुक्तस्तुचितिमात्रस्वरूपतः। प्रकृष्टज्ञानरूपस्यप्रसादात्परमात्मनः। अस्माद्देहात्समुत्क्रम्यगत्वोर्ध्वंलोकमुत्त

मं।अमृतःसन्विष्णुलोकेभोगान्संप्राप्यपुष्कलान्।भुंक्तेयथेष्टतोनित्यमितिवेदानुशासनमित्याद्यैतरेयसंहिता
यां।जानंत्यापिदेव्यालोकानुग्रहार्थंविशेषज्ञानार्थंचकोयमात्मेतिपृष्टःसभगवानाह।कतरःसआत्मेति । कतरः
आनंदतमःयत्रोभयोःप्रयोगोनतत्रैकार्थौतरप्तमपावितिशब्दनिर्णये।यत्प्रेरणादयंजीवोदर्शनादीन्करोतिच।
रमाब्रह्मादीनामपितत्प्रेरितत्वात्।सर्वेषांदर्शनादिकारणत्वमेकैकमपितस्यलक्षणंभवतीतिवाशब्दःसर्वत्रानुष
ज्यते।प्रजापतिःशिवः लिंगाभिमानित्वात्।प्रजापतिःशिवःशेषोलिंगमित्यभिधीयते।लिंगाभिमानीलोकस्य
स्रष्टागिरिशएवहीतिशैवपुराणे।सममस्त्वनयोर्युद्धमितिप्राहप्रजापतिः । वाक्यंशिवस्यतच्छ्रुत्वाशक्रोनेत्याह
सत्वरइतिभारते । क्षुद्रमिश्राणीवबीजानिशाल्यादिबीजवत् । भिन्नस्वभावाब्रह्मादयःसर्वजीवाः । ब्रह्माद्याः
सर्वएवैतेजीवाभिन्नस्वभावकाः । यथाशाल्यादिबीजानिभिन्नवीर्याणिसर्वशइतिसत्तत्त्वे । प्रथमेतराणीतिश
ब्दोमानुषाणांद्वितीयोसुरादीनां । प्रज्ञानेत्रोऽलोकइति अलोकशब्देनमुक्तसमुदायउच्यते । ब्रह्मादिस्थाव
रांतस्यलोकस्यसर्वंतत्प्रज्ञानेत्रमितिविष्णवधीनत्वस्यपूर्वमेवोक्तत्वात्पुनःप्रज्ञानेत्रोलोकइतिमुक्तविषयमेव ।
मुक्तोह्यलोक्यत्वादलोकः।अंडजानिचेत्याद्युक्त्वापुनरश्वागावइत्यादिदेवादीनांमनआदेरेवजातानामपिस्वी

कारार्थं।अंडजत्वाद्युत्पत्तिप्रकारोपिविष्णवधीनइतिज्ञापयितुंतत्कथनं । तथाश्मानस्तृणकाष्ठाश्चसर्वेदिष्टक्षये
स्वांप्रकृतिंभजंतइतिभारतवचनादश्मादीनामपिप्राणित्वात्तत्स्वीकारार्थंप्राणीति । गमनपतनस्थिरत्वादयो
पिभावाविष्णवधीनाइतिज्ञापयितुंजंगममित्यादिवचनं । सएतेनेत्यलोकशब्दोक्तोमुक्तःपरामृश्यते । सकल
कर्मबंधमुक्त्यनंतरंहिशरीरादुत्क्रामति । प्रकृष्टज्ञानरूपेणविष्णुनाप्रेरितःप्रज्ञेनात्मनैवोत्क्रम्यतेनैवसर्वान्कामा
नाप्त्वातेनैवसर्वान्कामान्सभुंक्तइतिसर्वत्रानुषज्यते ।प्रज्ञानेत्रोलोकइत्युक्तेकथंप्रज्ञानेत्रोमुक्तइत्याकांक्षायांत
स्यैवव्याख्यानंसएतेनप्रज्ञेनात्मनेत्यादि । अनुक्तविशेषणानामपिभगवदधीनत्वज्ञापनार्थंप्रज्ञानेत्रोलोकइति
सामान्यवचनं । अनारब्धफलानांचप्रारब्धानांचसर्वशःकर्मणांदाहएवायंमुक्तिरित्यभिधीयते। सतुमुक्तस्त
तोदेहादुद्गच्छतिपरात्मना । प्रेरितोविष्णुलोकंचप्राप्यभोगानवाप्यच । भुंक्तेविष्णुप्रसादेननविष्णोरवशःक्व
चित् । विष्णुतंत्राइमेसर्वेमुक्ताअपियतोऽखिलाइतिब्रह्मांडे । ब्रह्मेंद्रादिशब्दाविष्णावेवमुख्यतइतितद्व्यावृत्त्या
जीवानांस्वीकारार्थमेषइत्यादिशब्दः । सहिभगवान्स्वनेतृकोपिनानुग्राह्यः । अनुग्राह्यत्वंहिब्रह्मादीनामत्रवि
वक्षितं । नेयतानुग्राह्यतापिनसाविष्णोःस्वतोपित्विति शब्दतत्त्वे ॥ १ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचा

र्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेषष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥ ॥
ॐवाङ्मेमनसिप्रतिष्ठिताअवबोधरूपेविष्णौप्रतिष्ठितासचविष्णुर्मेवाचिस्थितः । यदेतद्धृदयंमनश्चेतिविष्णु
नामधेयेषूक्तत्वात् । आविरावीर्मएधिहेविष्णोममाविराविर्भव । आणीस्थितआण्यांस्थितविष्णोइतिसंबोध
नं।आधारःसर्ववेदानांवेदाणीप्राणउच्यते।तस्मिंस्थितोहरिर्नित्यमाणीस्थइतिगीयतइतिशब्दतत्त्वे।आविरा
वीरितिदैर्घ्यमतिशयार्थे । आधिक्येधिकमितिसूत्रात् । अणशब्दस्यगतिवाचित्वाच्चलमाणमुच्यते । तस्य
धारणेनतद्धानाणी । स्थापकइत्यर्थः । मेश्रुतंमाप्रहासीः । ममविद्यागोचरएवसर्वदाभव । विस्मृतोमाभव ।
हेविष्णोअनेनत्वद्विषयेणैवाधीतेनाहोरात्रान्संदधामि । सर्वाहोरात्रेष्वपित्वद्विषयाध्ययनमेवकरोमीत्यर्थः ।
ऋतंयथावदवगतंत्वांवदिष्यामि। सत्यंसाधुगुणैस्ततंसर्वनियंतारंच। तद्विष्ण्वाख्यंब्रह्ममामवत्वितितस्यैववि
ष्णोःपरोक्षत्वेनैवप्रार्थनं।वाङ्मइत्यादिकंखंडंविष्णुप्रार्थनरूपकं।अविघ्नत्वमभीप्सूनांशिष्याणांदृष्टवान्हरिरि
तिच ॥ १ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेसप्त
मोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥ इतिद्वितीयप्रघट्टकंसंपूर्णं ॥ २ ॥

ॐ विष्णुनाम्निषकारस्यणकारस्यचसंहितां । विष्णोस्तुबहुरूपाणांवाचिकामृषयोविदुः । तौचवर्णौहरेःसम्य क्स्वरूपप्रतिपादकौ । बहुधैवस्थितस्यास्यसदैवैकस्वरूपिणः । विष्णुनामार्थरूपत्वाद्वेदानामपिसर्वशः । अ न्येषामपिशब्दानांसंहिताविष्णुवाचिकाः । तद्वाचकास्तथावर्णाःसर्वेलौकिकवैदिकाः । पृथिवीनामकंरूपंपृ थुत्वात्पृथिवीस्थितं । देवतापूर्ववर्णस्यपूर्वरूपंतदुच्यते । देवतोत्तरवर्णस्यक्रीडनाच्चद्युनामकं । दिविस्थितंहरे रूपमुत्तरंरूपमुच्यते । वेदकत्वाच्चायनत्वाद्रूपंयद्वायुनामकं । विष्णोस्तद्वर्णयोर्मध्यदेवतेतिप्रकीर्तितं । संहि तानामकंतच्चरूपद्वयसहस्थितेः।वर्णद्वयंविकारंचषकारंकेचिदब्रुवन्।षकारंमध्यमत्रैवणकारंकेचिदुत्तरं।पृथक्क रणमेवैषांवर्णयोर्मध्यमुच्यते।उपसर्गमात्रंवीत्याहुःकेचिन्नामष्णुमात्रकं । षकारंचणकारंचवर्णौपूर्वोत्तरावपि । व्यक्तिरेवोष्मणस्तत्रमध्यमित्यभिधीयते । सर्वेप्येतउपादेयाःपक्षानिर्दोषकायतइत्याद्यैतरेयसंहितायां । आ काशस्थआकाशनामाभगवान्वर्णयोर्मध्यदेवतेतिमाक्षव्यः । उभयरूपसंहितत्वात्संहितानामकः । समांड्ड केयस्तेनमाक्षव्येणापरिहृतःस्वपक्षइतिमेने । मेमदीयेनमदुपासितेनास्याकाशस्यपुत्रेणवायुनानसमागाद सौमाक्षव्यः । वायुस्थविष्णवनुपासनात् । यद्यप्याकाशस्थोभगवान्संहितानामकोभवति । तथापिनवा

युस्थस्यासंहितात्वंभवतीत्यपरिहृतत्वं । परिहृतोमांडूकेयपक्षइत्यहंमेनइत्यागस्त्यः । आकाशोविष्णूपासन स्याधिकफलत्वात् । पिताह्याकाशोवायोः । भगवतस्तुपक्षःसमत्वमेववाय्वाकाशयोरिति । आकाशस्यपितृ त्वाद्वायोर्बलाधिकत्वाच्चोभयोरुपासनास्थानत्वेसाम्यं । तस्मादुभावपिग्राह्यौ । त्वगिंद्रियदेवतात्वेनाकाशा त्पूर्वमेववायोःसात्विकाहंकारजत्वाद्वायोराकाशाद्गुणाधिकत्वं । तथाप्यत्राकाशस्यपितृत्वंव्याप्तिश्चाधिकेत्यु पासनायांसाम्यं । अत्रप्राणाख्यस्यप्राणेस्थितस्यविष्णोःसंहितानामत्वेपितापुत्रयोःसाम्यमेव । अन्यत्रतु पुत्रपक्षएवबलीयान् । युक्तिमत्त्वात् । मनोवाक्प्राणनामासौमनआदिषुसंस्थितः । विष्णुस्तस्यरथोदेहइंद्रि याश्वःप्रकीर्तितइतिच । प्रष्टिःसप्रच्छनीयत्वात्परमात्माजनार्दनः । वक्तृत्वाच्चैववाङ्नामामनोमंतृत्वहेतुतइ तिच । प्राणन्नेवप्राणोनामभवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यैतानिकर्मनामान्येवे तिचश्रुतिः । मुक्तिरेवस्वर्गलोकः । अमुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वेतिप्रस्तुतत्वात् । मुक्तःप्रकृष्टज्ञानैश्च वेदैर्विष्णूत्थतेजसा । नित्यायुषाचयुक्तःस्यात्संहितारूपविद्धरेरितिच । प्रकृष्टत्वेनजननात्प्रजेतिज्ञानं । पां तिशंसाधनाश्चेतिपशवोवेदाः । परब्रह्मणोविष्णोर्वरणादेवसम्यक्चायितंस्वरूपंतेजःब्रह्मवर्चसं । लौकिक

प्रजादिकमपितदिच्छतायथायोग्यंभवति । मांडूकेयैर्ऋषिभिरुपासिताएताविद्याः ॥ १ ॥ वराहोवामनः
सिंहइतिरूपत्रयंहरेः । पूर्वोत्तरार्णमध्येषुस्थितमुक्तंसनातनं । मांडूकेयैर्हिशाकल्योवासुदेवादिरूपिणं । तेषु
चोच्चारकेचैवस्थितमाहचतुर्विधं । भूमिद्युवृष्टिपर्जन्यनाम्नोर्व्यादिषुसंस्थितं । उर्व्यादीनांचतुर्णांचदेहएवस्थि
तिंपुनः । अधरार्धस्यचोर्व्याश्चसाम्यमन्यस्यवैदिवा । वाचोवृष्ट्यैवसाम्यंचपर्जन्येनैवचात्मनः । तेषांतेषुस्थितिं
चैवविष्णोश्चचतुरात्मनः । आकाशस्यांतराकाशेनृसिंहस्यात्रसंस्थितिं । वायोःप्राणात्मतांचैवतत्रदाशरथेःस्थि
तिं । सूर्यविद्युद्धुताशानांहृग्घ्रद्रेतःसुचस्थितिं । कपिलस्यचहंसस्यजामदग्न्यस्यतेषुच । स्थितिंवदतिविद्येयम
पिमोक्षप्रदायिनीत्यादिच । वर्षणाद्वृष्टिः । परंजनयतीतिपर्जन्यनामा । विष्णुः । संधिनोतीतिसंधिः । धिनुपुष्टावि
तिधातुः । सम्यग्धारणात्संधाता । वर्षणमेवद्यावापृथिव्योःसंधानं । पर्जन्यस्थोभगवांस्तुतत्कर्ता ॥ २ ॥ पृथिवी
स्थोवराहस्तुसंहितादेवतोदिता । दिविष्ठोवामनश्चैवसंप्रोक्तःपददेवता । नृसिंहस्त्वंतरिक्षस्थोभगवान्क्रमदेव
ता । स्वाध्यायमेवंध्यात्वायःकरोत्युपवदेन्नतं । तस्यापवदितायातित्रैलोक्यादधएवहि । नाशमाप्नोतिनिर
येतस्मादपवदेन्नतं । गच्छस्यधइतिब्रूयादन्यंब्राह्मणतस्तथा । ब्रह्मप्राप्तेर्हियोग्योयोब्राह्मणःसनचेतरइतिच

भंजनवर्जितत्वान्निर्भुजंसंहिता । तृणच्छेदनइतिधातोःप्रतृण्णंपदं । उभयमंतरेणक्रमः । निर्भुजमूलत्वा
त्पदादीनांतद्विषयप्रवादाअपिनिर्भुजप्रवादाइत्येवोच्यंते । पृथिवीस्थितपृथिवीनामकविष्णवायतनंपृथि
व्यायतनमित्यादि । अवराभ्यांपृथिव्यंतरिक्षाभ्यांच्युतोसीति । उत्तराभ्यामंतरिक्षद्युभ्यां । क्रमस्वाध्याय
कृद्यस्तंविशेषेणनानिंदयेत् । लोकत्रयादपिभ्रष्टोयस्मात्तन्निंदकोभवेदितिच । तस्मादतिदुष्टत्वात्तन्निंदकोना
स्त्येवेत्युक्तंतस्यनास्त्युपवादइति । तंकृष्णंपुंडरीकाक्षंकोनुयुध्येतबुद्धिमानित्यादिवत् । उपवदेदित्युक्तोमनु
ष्यमात्रः । परउपवदेदित्यसुरः । सर्वशत्रुत्वात् । अमुक्तियोग्यैस्तुनरैर्विदुषांनिंदनेकृते । ब्रूयाल्लोकच्युतोसी
तिनिंदितोसुरसर्गगैः । नाशयिष्यतिविष्णुस्त्वामंधेतमसिपातयेत् । इतिब्रूयान्नतुब्रूयाद्देवसर्गात्मकंक्वचिदि
तिच । षणयोःसंधिकरणात्संहिताध्ययनंभवेत् । विषणुस्त्वितियोब्रूयात्पदाध्यायीभवेतसः । संध्युक्ति
श्चविभागश्चद्वयंव्याप्तंक्रमेणतु । तस्माद्विधापिवचनात्क्रमाध्यायीभवेतसः । भोगवृद्धिंचयोमोक्षइच्छेद्विष्ण
वइत्यसौ । मोक्षकामोविषणवेद्वयकामोद्वयंवदेत् । विष्णुनामात्मकत्वाच्चाथसंहितपदक्रमाः । सर्ववेद
स्थितामोक्षतद्भोगद्वयसाधकाः । तज्ज्ञानामेवनान्येषामितिवेदानुशासनं । संहिताद्याब्रुवन्वापियएवं

विन्नचाब्रुवन् । परिवादंब्रुवंतंवानब्रुवंतमथापिवा । यद्वदेतत्तथैवस्यात्क्षिप्रमेवनसंशयइतिच । अग्रएव । अ
ग्र्यमेवोभयमंतरेण । द्युम्नोद्युतिस्वरूपत्वाद्विष्णुरेवप्रकीर्तितः । योतिक्रामतितस्याज्ञामतिद्युम्नःप्रकीर्तितः ।
मोक्षयोग्योपियस्त्वेवमतिद्युम्नोभवेत्पुमान् । लोकच्युतोसीत्येवंतंब्रूयान्नाज्ञास्थितंक्वचित् । लोकच्युतोभवेत्ये
नमपिनैववदेत्क्वचित् ।च्युतोसीतितुशिक्षार्थंब्रूयान्नैवान्यथाक्वचिदितिच ॥३॥ भगवदुपासकस्ययस्मिन्कस्मिं
श्चिद्दोषउक्तेतंप्रत्युक्तिप्रकारःपूर्वंदर्शितः ।अनुव्याहारशब्देनभगवदुपासनाविषयएवास्याशक्त्यादिदोषंवद
तःप्रत्युक्तिरुच्यते।निर्भुजंवदंतमित्यादित्ववस्थामात्रदर्शनं।आत्मनोज्ञानसामर्थ्यानुसारेणवक्तव्यत्वादनुव्या
हारः।सर्वाधारत्वतोवंशइत्युपासीतयोहरिं।वायुंचमुक्तिमाप्नोतियएवंतदुपासकं।निंदेतविष्णुविज्ञानविषयेतं
वदेतसः । विष्णुनावंशभूतेनवायुनासहितंतथा । नशक्नोषीतिमामात्थहास्यतस्त्वामतोहितौ । ज्ञानसा
मर्थ्यवानित्थंब्रूयाद्देवादिरुत्तमः । अन्योगंधर्वपित्रादिरल्पज्ञानबलोहियः । सब्रूयाद्विष्णुवायुभ्यांसंधिमि
च्छंतमेवमां । संधातुंनाशकोयस्माद्धास्यतस्त्वामतोहिताविति च । सयएनंप्राणंवंशमुपवदेत्प्राणंप्रत्येनमु ॥४११॥
पासकमुपवदेत् । प्राणस्यविष्णोःप्रियत्वंतवनप्राप्स्यतीति ॥ नाशकःसंधातुं मयासहसंधानंकर्तुंनाशकः ।

ममप्रीतिंकर्तुंनाशकः । तद्भक्तभक्तेष्वपियोनकुर्यात्प्रीतिमंजसा । विष्णुर्जहातितंपापमिहचामुत्रचप्रभुरि
तिचभारते ॥ ४ ॥ पूर्ववर्णस्थितंयत्तद्रूपंपूर्वाक्षराभिधं । वराहाख्यंहरेरन्यवर्णगंवामनाभिधं । उत्तराक्षरसं
ज्ञंचवर्णयोरंतरस्थितं । अवनात्काशनाच्चैतदवकाशाभिधंहरेः । नृसिंहरूपमित्याहुर्निर्भुजास्यास्तथावद
त् । ह्रस्वोयेनाक्षरोच्चारोमात्रासंधिस्वरात्मकः । व्यासरूपोहरिःसाक्षात्संहितानामकस्त्विति । तत्पुत्रोमध्य
मःप्राहसमोच्चारणकारणः । सामनामावासुदेवःसंहितानामवानितीतिच । मापयतित्रायतिचेतिमात्राभग
वान् । यथोच्चारितवर्णयोर्मध्यस्थितश्च । मानस्तेनेभ्योयेअभिद्रुहस्पदेनिरामिणोरिपवोन्नेषुजागृधुः । येषां
नैतन्नापरंकिंचनैकंब्रह्मणस्पतेब्रूहितेभ्यःकदाचित् । अथोशमेनोपरतामनुष्यायेधर्मिणोब्रूहितेभ्यःसदानः ।
आदेवानामोहतेविव्रयोहृदिबृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुः । अभिद्रुहस्पदेअभितोद्रोहस्यनित्यनिरतिशयदुःख
स्यांधतमसोयोग्याः । ऐकात्म्यंनामयदिदंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञायतथावादबलाजनाः । का
मक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः । याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः । ब्रह्मस्तेनानिरानंदाअप
क्वमनसोशिवाः । वैगुण्यमेवपश्यंतिनगुणानिनियुंजते । तेषांतमःशरीराणांतमएवपरायणमितिमोक्षधर्मेभ

गवद्वचनादेवंविधाएवस्तेनाः। अभिद्रुहस्पदस्थाश्च। निरामिणःरामस्यरमणरूपस्यपूर्णानंदस्वरूपस्यविष्णो जीवस्वरूपताज्ञानेननीचताविदः।तएवरिपवश्चतस्य।अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं। परंभावमजा नंतोममभूतमहेश्वरं।मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः।राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताइत्या दिवचनादसुरादयः।अन्नेषुजागृधुःभोगमात्रगृध्नवः।येषामेतत्सर्वोत्तमंवासुदेवाख्यंपरंब्रह्मनास्तीतिपक्षःईशि तव्येविद्यमानेहीश्वरोभवतीति। नचापरंकिंचित्परमापेक्षयाह्यपरमिति । किंतर्हिकिंचनैकंकिमप्येकमेववस्त स्तिनपरमपरंचेतितेषांपक्षः। असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं। अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकं। एतां दृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयः। प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोऽहिताः। ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवा न्सुखीत्यादिवचनात्। ब्रह्मणस्पतेब्रह्मणोवेदस्यपतेवायो। अथहेममासन्यंप्राणमूचुः । एषउएवब्रह्मणस्पति र्वाग्वैब्रह्मतस्याएषपतिस्तस्मादुब्रह्मणस्पतिरित्यादिश्रुतेरेतादृशेभ्योमाब्रूहि।शमेनविष्णुनिष्ठयाउपसमीपेत स्मिन्नेवरताःसाम्नोविष्णोःपरंकिमपिनविदुः। तदेवदेवानांत्रयः। सर्वदेवानांपरतमंविष्ण्वाख्यंब्रह्महृदाव्योह ते। वासुदेवादिरूपेणवरंनियामकंचेतित्रयः । तेभ्योब्रूहि । वायुंविद्याःसमासाद्यसर्वासांपतिमूचिरे। स्तेने

भ्योमैवनोब्रूहिब्रूह्यथोवैष्णवेषुचेतिच । सामनाम्नाश्रुतिर्यस्माद्विष्णुमाहततःप्रियं । तन्नामविष्णोरिहतुसंहि
तार्थंवदेद्यतइतिच । सामनाम्नःसंहिताशब्दार्थत्वाद्विष्णोस्तस्यनाम्नःश्रुतिसिद्धत्वाच्चसामनाम्नोवासुदेवरू
पसमाख्यासुपंचरात्रेपठितत्वाच्चतद्रूपंसंहितानामकमितियुक्तमित्यभिप्रायः ॥५॥ देवतापूर्णवर्णस्यलक्ष्मी
रेवप्रकीर्तिता।नारायणस्तूत्तरस्यतौवाक्प्राणाभिधौमतौ।मध्यस्थःसंहितानामासोर्धनारीपुमात्मकः।वेदात्म
कत्वाद्वाङ्नाम्नीलक्ष्मीरेवप्रकीर्तिता।प्राणनामाप्रणेतृत्वात्साक्षान्नारायणःस्वयं।रमित्यानंदउद्दिष्टःसंभोग्यंथ
मुदाहृतं।विष्णुभोग्यारतितरालक्ष्मीरेवरथंतरं।नारायणोबृहत्त्वात्तुबृहन्नामाप्रकीर्तितः।रथंतरस्यबृहतोदेव
तेचैवतावुभौ । वाक्प्राणसंस्थितौचैवताभ्यामेवहिसंहितं । लक्ष्मीनारायणंरूपंसंहितानामकंशुभं । एतां
विद्यामवाप्तुंहिवत्सरंगाअरक्षत।तार्क्ष्यएतावन्मात्रंचसमुद्दिश्यनचापरं । संहितादेवताबह्वृचइतिकुंठरवात्म
जः । द्वयंद्वयंदेवतानांमिलितंहरिशर्ववत् । संहितानामकंतत्रवर्णमध्यस्यदेवता । तयोरेकंदेवतयोःपरमन्य
त्तथावरं । अवरस्यपरस्यापिसंयोगात्संहितातुसा । प्रोक्तावरपरेत्येववाक्प्राणाख्यौरमाच्युतौ।संहितैकातथै
वान्याकेशवोवायुसंयुतः। वायुःसपवमानाख्योदेवताश्चाखिलाअपि।तृतीयासंहिताप्रोक्तादेवतास्ताःसशंक

रा: । चतुर्थीसंहिताप्रोक्ताशंकरोब्रह्मणासह । पंचमीसंहिताचैवसंहितामोक्षदाइमा: । प्रथमायांद्वितीया
यांविष्णुरेवपरोमतः । तृतीयायांवायुरेवचतुर्थ्यांसर्वदेवताः । विरिंचएवपंचम्यामवराइतरेततः । प्रथमायां
संहितायामवरोवामभागगः । द्वितीयायांतुपरमस्तृतीयायांतथावरः । चतुर्थ्यांपरमश्चैवपंचम्यांवामगो
वरः । अवराद्याःपरांतायदेताःसर्वाश्चसंहिताः । ततोवरपराःप्रोक्तानैवोक्तास्ताःपरावराः । अभिमानीद्यु
लोकस्यशिवःसर्वस्यलोकनात् । द्योतनाच्चयदिब्रूयान्मंत्रमेतमथापिवा । आत्मार्थेथपरार्थेवाचिंतयेदेवमंज
सा । विद्वांसोदेवतायस्मात्सम्यक्तेनमहत्फलं । तेषामेवहरिश्चैवसंहितारूपकःप्रभुः । अगमद्देवलोकंहिकर्तुं
देवेष्वनुग्रहं । इतिचिंतयतस्तेषांप्रसादात्फलमंजसा । पंचालचंडोवाचंतुब्रह्माणींहिसरस्वतीं । मन्यतेस्याःपु
त्रवच्चदेवंनारायणंप्रभुं । वेदैर्हिव्यज्यतेविष्णुःसाचवेदाभिमानिनी । प्राणस्थोभगवान्विष्णुःप्राणनामाप्रणे
तृतः । ब्रह्मणोपिपितानित्यंभगवान्पुरुषोत्तमः । उपचर्यतेपुत्रइतिवेदैर्यद्व्यज्यतेहरिः । सादेवीसंहितानाम्नी
वाच्योस्याविष्णुरेवहि । प्रजापत्याख्यशर्वेणप्रोक्तान्यासंहितापिहि । विष्णुरेवादितिर्नामसर्वस्यात्तायतःप्र ॥४१३॥
भुः । सएवपितृसंस्थस्तुपातृत्वात्पितृनामकः । देवतोत्तरवर्णस्यमातृस्थोमातृनामकः । माननात्पूर्ववर्णस्य

देवतेतिप्रकीर्तितः। पोषकत्वात्संधिनामावर्णयोरंतरस्थितः। सएवपुत्रसंस्थश्चपुत्रनामाजनार्दनः। त्राणा त्पूतितएवासौवर्णसंधानकर्मणि। संधाननामासंधानकर्तृत्वात्पुरुषोत्तमः। प्रजातिकर्मसंस्थश्चसएवप्रजना भिधः। जनकत्वात्परोविष्णुरेवंविष्णुर्हिसंहिता। वासुदेवादिरूपेणचतुर्धैवंव्यवस्थितः। सएवदिविसंस्थश्च द्युनामाक्रीडनात्प्रभुः। अंतरेवेक्षणाच्चैवसोंतरिक्षोंतरिक्षगः। पृथिवीपृथिवीस्थश्चप्रथितत्वाज्जनार्दनः। मु ख्यार्थत्वात्सर्वनाम्नासर्वदेवाभिधोहरिः। विश्वेदेवाइतिप्रोक्तोबहुधातेषुसंस्थितः। ज्ञानद्युतेर्देवनामास्थितो देवेषुकेशवः। गांधारयंश्चगंधर्वोगंधर्वेषुव्यवस्थितः। माननान्मानुषोनाममानुषेषुस्थितोहरिः। पालनात्पि तृनामासौपितृष्वेवव्यवस्थितः। रतेःप्राणेसुराख्यश्चसोऽसुरेषुव्यवस्थितः। एवंपंचजनेषुस्थोहरिःपंचजना भिधः। जातनामाजातसंस्थःप्रादुर्भूतगुणत्वतः। जनिक्रियास्थितश्चासौजनित्वमितिगीयते। जनिंयस्मा त्तवयतितवनंहिप्रकाशनमितिच। प्रथश्चसप्रथश्चैवराजानौमत्स्यदेशजौ। यापयामासतुर्विष्णोर्हविर्नाम्नो हविर्मुखे। अनुष्टुब्देवतायस्तुनृसिंहोजगतोस्यच। स्वमुखेहवनादेवहविरित्यभिधीयते। तस्मिन्यज्ञेवसि ष्ठस्तुचतूरूपाज्जनार्दनात्। आजहारश्रियंदेवींरथंतरवराभिधां। चतुर्मूर्तिःस्तुतस्तेनप्रेषयामासतांश्रियं।

साचास्मैप्रददौविद्यांप्रययौचपुनर्हरिं । धातेत्युक्तोनिरुद्धस्तुप्रद्युम्नस्तुद्युनामकः । वासुदेवःप्रसवितासर्वस्यप्रस
वाद्विभुः । संकर्षणोविष्णुनामाप्रणेतृत्वाद्बलादपि । चतूरूपंपरंविष्णुंराजानौप्रथसप्रथौ । भरद्वाजोवसिष्ठश्चध्या
त्वाविंदन्परात्परं । यजनीयोयजुर्नामाविष्णुःसंकर्षणाभिधः । जीवानांस्कंदनादेवस्कन्नःप्रद्युम्नउच्यते । प्रथ
मोवासुदेवस्तुदेवयानोनिरुद्धकः । प्राप्योदेवैर्यतोनित्यमनिरुद्धाभिधोहरिः । तस्मादेवंचतुर्मूर्तेःस्तुतिसंतो
षिताद्धरेः । आजहारभरद्वाजोरूपंनारायणाभिधं । तद्बृहन्नामकंविष्णोश्चातुरात्म्यात्समुद्धृतं । भरद्वाजमु
पागम्यप्रादान्मोक्षवरंपरं । चतुर्मूर्तिःसभगवानग्निरित्यभिधीयते । अग्र्यत्वात्सर्वभूतानामेवंचत्वारएवते । अ
विंदंस्तंचतुर्मूर्तिंसाक्षान्नारायणंप्रभुं । गुहायांसंस्थितमपिह्यतीवहितमस्यच । सर्वज्ञत्वाद्यज्ञनाम्नोविष्णोस्ते
जःपरंहितत् । तस्मादेवचतुर्मूर्तेःसूरिप्राप्यत्वहेतुतः । सूर्यनाम्नोहरन्घर्मनामानंतंनृसिंहकं । घर्षणात्सर्वलोक
स्यनृसिंहोघर्मउच्यते । निर्गत्यसचतुर्मूर्तेर्विप्रक्षत्राभिसंस्तुतात् । प्रथादीनांचतुर्णांचपुरुषार्थचतुष्टयं । दत्वा
जगामभगवान्स्वकीयांतनुमेवच । वसिष्ठाचभरद्वाजाद्धोत्रध्वर्य्वोर्नृपौतुतौ । यथेष्टसिद्धिंसंप्राप्तौसम्यगिष्ट्वा
जनार्दनादित्याद्यृग्वेदसंहितायां । यस्यप्रथइतिनामसचहविर्नाम्नोविष्णोर्हविर्यत् अयत् । अटोलोपेनांत

र्णीतणिज्त्वेनअयापयदित्यर्थः।एवंसप्रथइतियस्यनामासौ। हविर्यदितिपृथक्संबंधः। आचक्रे आकारयामास। अविंदंते तेअविंदन्नित्यध्यात्माधिदैवतयोरुभयत्रापिभगवंतमविंदन्नित्यर्थः। देवयानंगुहायदितिवचनात्। चतुःशिखंडांतुरमांद्विरूपोभगवान्हरिः। परमानंदरूपत्वात्सुपर्णइतिनामकः। रमयामासतस्यांचनिषण्णःसर्वदैवसः। एकएवचविष्णुःसप्रविष्टःक्षीरसागरं। सर्वंपश्यत्यसौदेवःपूर्णाकुंठेनचेतसा। परिपक्केनमनसाऽपश्यमित्याहतंत्वजः। मातेवव्यंजकत्वात्तंप्राणस्थंवाक्सरस्वती। लिहतेलिह्यतइवप्राणस्थेनतुसासदा। स्वयंतुभगवान्विष्णुर्वाक्पतेर्ब्रह्मणोपिहि। नित्यःपितास्वतंत्रश्चनास्यमातापितापिचेत्यादिच ॥६॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येतृतीयप्रघट्टकेप्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

ॐ ॥ गृहस्याच्छादनादीनांमध्यवंशोयथाश्रयः। तथेंद्रियाभिमान्यादिदेवानांवायुराश्रयः।तेषुसर्वेषुभगवान्बहुरूपोहरिःस्थितः। विष्णुनामाक्षरेष्वेवमन्येष्वपितदर्थतः। प्राणनामापिभगवान्प्राणस्थश्चोष्मसुस्थितः। ऊष्मनामासमर्थत्वात्सएवभगवान्हरिः। पूर्णत्वादात्मनामासौप्रतिमात्वादमुष्यतु। संघातआत्मशब्दोक्तो ह्यस्थिरश्चास्थिनामकः। अस्थिस्थितोहरिःस्पर्शसंस्थितःस्पर्शनामकः।स्पर्शहेतुत्वतःस्पर्शनामासभगवान्ह

रिः । मज्जासुस्थःसमज्जाख्योमदंजनयतीतिह । सएवस्वरसंस्थश्चस्वराख्यःस्वरतेःप्रभुः । प्रमाणंसारयेद्यस्मा
न्मांसाख्योमांससंस्थितः । लोहिताख्योरक्तवर्णोलोहितस्थोजनार्दनः । अस्थिस्थान्येवरूपाणिपर्वस्वपिहरे
र्यतः । ततएवविभक्तानिसंख्यातेषांपृथङ्नतत् । तस्मात्सप्तशतान्येवदेहेविंशच्चतस्यहि । रूपाणिविष्णोर्भा
गेतुषष्ठ्युत्तरशतत्रयं । तान्येवविष्णोरूपाणिवत्सराहस्सुसर्वशः । अहर्नामाचभगवानहार्यत्वात्प्रकीर्तितः ।
अहोभिःसमसंख्यानियस्माद्ध्यात्मगानितु । रूपाणिविष्णोस्तेनायमहस्संमानउच्यते । पूर्णदर्शनशक्तित्वा
च्चक्षुर्मयउदीरितः । तादृक्श्रवणशक्तित्वात्तथाश्रोत्रमयःस्मृतः । छंदोमयःसत्यकामोमंतृवक्तृबलात्मकः । ए
वंविद्वांस्तस्यरूपाण्याप्नोतिज्ञानपुत्रवान् । पीयमानंशमाप्नोतिप्राप्याहर्नामकंहरिं ॥१॥ एवमुक्तप्रकारेणतस्य
ह्यक्षरनामकं । अशीत्युत्तरसाहस्ररूपंवर्णेषुसंस्थितं । विष्णुनाम्नोथवान्येषुपंचाशत्संख्यकेष्वपि । तावत्संख्या
निदेहेषुपृथङ्मज्जास्थिपर्वसु । रूपाणिविष्णोस्तावंतिचेष्टकानिपृथक्पृथक् । अर्कस्थितबृहत्याख्यरूपाण्यह्नां
चसर्वशः । संपादकानितान्येवतान्यक्षरमितानिच । अस्थ्यादिस्थितरूपाणितान्युपास्यविमुच्यतइतिच । त
स्यैतस्यात्मनस्तस्यशरीराख्यस्यात्मनोयआत्माआदानादिकर्तातस्यपरमात्मनएतस्य । अस्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणांच

मिलितानामपिविंशोत्तरसप्तशतत्वोक्तेस्तत्स्थविष्णुरूपाण्येवोच्यंतइतिसिद्धं।अस्थ्यादीन्येवचेदशीत्युत्तरस
हस्राणिसंतिहि। षणुष्णुरित्येतानिविष्णुनामगतान्यूष्माक्षरसंधिनामकानितद्गतभगवद्रूपाणिमुख्यतस्तन्ना
मकानि। अहार्यत्वादहर्नामारात्रिनामारतिप्रदः। संधानात्संधिनामासौस्वयंनारायणःप्रभुः। संध्यूष्माक्षर
गाण्यस्यविष्णोरूपाणिसर्वशः।संध्यारात्रिदिवास्थानिसाशीतिकसहस्रकं। तान्येवास्थिषुमज्जासुपर्वस्वपिच
सर्वशः।परज्ञानात्तुपर्वाणिविष्णोरूपाणितानिहि। अस्थानान्मदनाच्चैवह्यस्थिमज्जाभिधानिच।व्यक्तिर्मज्जासु
तस्यैवप्राणोमज्जासुसंस्थितः। मज्जैवरेतोभवतिरेतसिस्थोविशेषतः। प्राणस्तेनहितद्रेतोयुक्तंप्राणेनसर्वदा।
यदिप्राणोनतद्रेतोनगर्भत्वंव्रजेत्क्वचित्। विशेषप्राणसंबंधवर्जितान्यतएवहि। नमांसादीनिगर्भत्वंयांत्यतः
सहिरेतसि। विशेषेणस्थितःप्राणःप्राणेचैवविशेषतः। स्थितोनारायणोदेवस्तस्मान्मज्जासुचस्थितइतिच। म
ज्जास्वधिकसन्निधानज्ञापनार्थमिदंवचनं। अशीत्युत्तरसहस्रवर्णानामभावाच्चतत्स्थविष्णुरूपाण्येवतत्संख्या
नीतिसिद्धं। अर्केनिलीनत्वेनादृश्यत्वेनस्थिताभगवत्प्रादुर्भावाअर्कलिनः। तएवशरीरेस्थित्वासहस्रंबृहतीः
संपादयंति।वाक्प्रेरकत्वाद्विष्णुनामार्थवत्त्वादेवचबृहतीसहस्रस्यतद्देवताश्चैतान्येवाशीत्युत्तरसहस्ररूपाणिए

तान्येवाहःप्रवर्तकानिच।अहःशब्देनयज्ञोदिवसश्चोभावप्यभिप्रेतौ। यज्ञानांदिवसानांचसाशीतिकसहस्रकैः।
विष्णुःप्रवर्तकोरूपैर्बृहत्युक्थस्यचांजसा। बृहत्युक्थेनवाच्यानिरूपाण्येतान्यधीशितुरितिच ॥ २॥ संसारबा
धितैःप्राप्योबाध्वोवायुरुदाहृतः।सहिमोक्षप्रदोविष्णोराज्ञयासउवाचह।सर्वदेहाभिमानीतुशरीरपुरुषःशिवः।
सर्ववर्णाभिमानीचशेषोसौछांदसःपुमान्। सर्ववेदाभिमान्येवगरुडोवेदपूरुषः। संवत्सराभिमानीतुब्रह्मैवहि
महापुमान्। सारःशिवस्यानिरुद्धनामादेहस्थितोहरिः।अइत्याक्रियतेयस्माद्वासुदेवोह्यकारकः।शेषस्यसारः
सविभुर्ब्रह्माख्योज्ञानबृंहणात्। संकर्षणाख्यस्तुहरिःसारःसगरुडस्यच। ब्रह्मर्त्विक्संस्थितश्चासौतस्माद्ब्रह्मिष्ठ
मेवहि। कुर्याद्ब्रह्मर्त्विजंतस्मिन्विशेषेणस्थितोहरिः।ब्रह्मणःसारभूतस्तुप्रद्युम्नोभगवान्हरिः। सएवादित्यसंस्थ
श्चसह्यादिर्जगतोविभुः। ततश्चसर्वभूतेषुजीवानांविनियामकः। सएवादित्यगोविष्णुर्यःप्रद्युम्नाभिधोहरिः।
सएवसर्वदेहेषुचानिरुद्धतनुःस्थितः। संकर्षणोवासुदेवइत्येकःसचतुर्विधः। प्रतिपूरुषमेतस्मात्स्थितोविष्णुर्नि
यामकः। आदित्यादिषुचस्थित्वाद्योतकोसौप्रतिप्रति। सचेतनतमत्वाद्धिचित्रमित्यभिधीयते। मुख्यत्वात्स
र्वदेवानामननादीशितृत्वतः। कर्तृत्वादप्यनीकंसउदैत्सूर्यस्थितोहरिः। ज्ञानदत्वाचदेवानांचक्षुरेनेनदर्शना

त्।आपूरयत्सर्वंलोकान्प्रकाशेनजनार्दनः।आदानात्सर्वजीवानामत्तृत्वात्प्रलयेपिच। आत्मेत्युक्तःसभगवान्
जगतःस्थावरस्यच।एवंचतुर्विधोविष्णुःसंहितादेवतायदा।ज्ञायतेपूर्ववर्णस्यरूपंनारायणाभिधं ।प्रादुर्भावाः
समस्ताश्चचरमार्णस्यदेवताः । तदातुसंहितांसम्यङ्मन्येहंसंधितामिति।आहवायुरिमंविष्णुंबृहत्युक्थस्यदेव
तां। महाव्रताख्यस्तोत्रस्यचेष्टकानांचदेवतां। एतमेवाखिलजगद्व्याप्तंपूर्णगुणात्मकं। संवसद्रातिदातृत्वाद्ब्रह्म
संवत्सराभिधः। नियामकःसजीवानांसर्वेषांप्रभुरीश्वरः। अनंतमूर्तिर्ब्रह्मासावनंतजगदास्थितः। नियामक
स्तस्यविष्णुस्तावद्रूपेणसंस्थितः। तत्संवत्सरसंमानःसविष्णुःपरमेश्वरः॥ ३॥ यएनंवक्त्ययोग्येभ्योयोथचैनं
महाव्रते। कर्मण्याचार्यतोन्यस्यशंसेतपितृतोथवा। महाव्रतेनस्तोत्रेणस्तुवीतैनमथापिवा। महाव्रतेचितिंवा
पिकुर्यान्नास्यफलंश्रुतेः। सुकृतस्यफलंचैवनासौसम्यगवाप्स्यति । प्रत्यक्षज्ञानिनोप्येतदानंदह्रासकृद्भवेत्।
प्रत्यक्षज्ञानिनोमोक्षोनकथंचिद्धिहीयते। आचार्यमेवतंविद्याद्गुणैर्यःस्वात्मनोधिकः । गुणाधिकस्यतेनैवशं
सनादिनदुष्यति।अयोग्यस्योपदेशेतुकृतेहौत्रादिकेपिवा। प्रायश्चित्तार्थमेतत्तुशंसीतशतवारकं। अन्यथामा
नुषेष्वेवजायतेनदिवंव्रजेत्।योग्याअस्याश्चविद्यायादेवाऋषयएवच।एकदेशज्ञानयोग्यामानुषाउत्तमायदि।

कर्मसंचयवेत्तारंत्यजेन्नारायणंहियः । प्रीत्यैकदेशसंस्थत्वात्सखायमितिचोदितं । नविद्यायाःफलंतस्यश्रुतंच
नरकावहं । नैवप्राप्नोतिसुकृतंसंत्यागात्परमात्मनः । मुख्यत्यागोहरेरेषयन्नास्तीतिवदेदमुं । तत्समंवाधिकं
वापिब्रूयादैक्यमथापिवा । ऐश्वर्यादिगुणानांवाह्रासंनास्तित्वमेववा । तत्प्रसादंविनामोक्षंब्रूयाद्वाकस्यचित्क
चित् । ऐक्यंवाब्रह्मशर्वादेर्मुक्तावैक्यमथापिवा।व्यत्यासंचावताराणांजीवाभेदममुष्यवा । भेदज्ञानंतद्गुणानां
तेनवाथमिथोपिवा । तथैवतत्क्रियाणांचतद्रूपाणामथापिवा । असाम्यदर्शनंवापितद्गुणानांपरस्परं। देहदेहि
विभेदंचतस्मिन्नवयवेषुवा।परस्परंभेददृष्टिस्तेनवाकुत्रचित्कचित्।दोषसंसर्गमस्यापिस्वतःपरतएववा । अज्ञा
नतोज्ञानतोवानिर्देहत्वममुष्यच।तद्देहस्यप्राकृतत्वमचिदानंददेहतां । प्रादुर्भावेष्वपिविभोर्देहत्यागोद्भवादि
कं । अज्ञानदुःखासामर्थ्यपारवश्यादिकंतथा । अतद्वशत्वंकस्यापिकदाचित्कचिदप्युत । परिमाणंबलादेर्वा
तस्यविष्णोर्महात्मनः । भेदाभेददृशिर्वास्यजीवैर्वास्वगुणादिभिः।तर्कैस्तस्यापलापोवातत्ररक्तेनचेतसा।त्या
गानामेवमुक्तानांतर्काद्यैःसाधनंतथा।अचिंत्यविभवेप्यस्मिन्नसंभवनिरूपणं।सएवमुख्यतस्त्यागोवासुदेवस्य
कीर्तितः । रमाब्रह्मादिकानांचतारतम्यानभिज्ञता।संशयश्चोक्ततत्त्वेषुजगन्मिथ्यात्वदर्शनं । अस्मृतिर्वासुदे

वस्यतद्भक्तानाचनिंदनं। द्वितीयएषत्यागस्तुविष्णोरेवप्रकीर्तितः।निषिद्धकर्मकरणंविहितस्यचवर्जनं। त्यागस्तृतीयोहिहरेश्चतुर्थोऽयोग्यपूरुषे। उपदेशःकेशवस्ययथाशास्त्रोदितक्रमात्। आचार्यपित्रोरन्यत्रतथैवच महाव्रते। हौत्राद्गात्राध्वर्यवाणित्यागएवंचतुर्विधः। त्यागद्वयात्तुप्रथमात्प्राप्यतेंधंतमःक्रमात्। तृतीयान्निरयप्राप्तिश्चतुर्थान्नदिवंव्रजेत्। उपदिष्टेपियस्तत्त्वेसंशयंकुरुतेपुमान्॥ सोंधंतमोव्रजेदन्योनिरयायैवगच्छति। स एवभगवान्विष्णुरेतैर्दोषैर्विनायदि। ज्ञायतेमुक्तिदःसाक्षान्नात्रकार्याविचारणा।यदिज्ञानंनातिपक्वंसरागंच मनोभवेत्।तदास्वर्गादिलोकाप्तिःसंशयश्चेत्क्वचित्क्वचित्।आवृत्तिरेवसंसारेयावन्निःसंशयोभवेत्। पुनरावृत्तिहीनंतुतमोंधंमुक्तिरेवच। पूर्वंतुनिःसुखंतत्रनिर्दुःखंचापरंमतं। निश्शेषगुणहीनंचपूर्वंनिर्दोषकंपरं। विमिश्रगतयस्त्वन्याःपुनरावृत्तिसंयुताः। असुरादेवतामर्त्यायोग्याएतेषुचक्रमात्। नचतेषांसंकरोस्तियथायोग्याहि तद्गतिः। मानुषेषूत्तमामुक्तिमधमानिरयंतथा। आप्नुवंतिमनुष्येषुमध्यमाःसृतिभागिनः। नियमोयंनान्यथा स्यादच्छिद्रत्वंयथाभवेत्।दोषेथवागुणेवापितदादैत्याःसुराअपि।स्वांस्वांगतिंसमायांतितावत्संसारभागिनः। अच्छिद्रत्वंनैवसर्वैःकदाचित्प्राप्यतेयतः। सृष्टिस्थितिलयादीनांनोच्छेदस्तेनकुत्रचित्। तस्माद्दोषान्प्रहायैव

विष्णुंसर्वोत्तमोत्तमं। जानीयात्तेनमुक्तिःस्यादपरोक्षदृशेरनु। सूर्यमंडलगोविष्णुर्देहेचक्षुषिसंस्थितः। अ
निरुद्धश्चहृदयेनचभेदोनयोःक्वचित्। अन्येषामपिरूपाणामितिविद्याद्विचक्षणः। द्विरूपःसयदाविष्णुरपग
च्छतिदेहतः।तदैवदुर्निमित्तानिजायंतेनान्यदाक्वचित्। तस्मात्तेषांदर्शनेतुकर्तव्यंपारलौकिकं। सर्वमेवजपेच्चै
वयदंतीत्यादिकाऋचः। ऋग्भिःषड्भिर्वायुरेवपवमानादिनामकः। स्तूयतेसोंगनेतृत्वादग्निरित्यभिधीयते।
परस्यब्रह्मणोविष्णोर्ज्ञापनाख्यप्रसूतिभिः। वायुःपुनातियल्लोकान्सवितातेनकथ्यते। पवित्रंनामसाक्षात्तत्प
रंब्रह्मजनार्दनः। प्रसादयित्वातंविष्णुंतेनलोकान्पुनात्यसुः। ज्ञानाख्यप्रसवेनापिस्वयंवायुःपुनात्ययं। प्रा
णाग्नेरर्चिषोदेहेविततास्तेषुकेशवः। अर्चिष्मान्विततोनित्यंवायुस्तेनपुनात्ययं।यत्रब्रह्मेतिषड्भिश्चप्रार्थनीयः
समारुतः। मोचयित्वैवसंसाराद्विष्णोर्लोकेक्वधीतिच।आदित्प्रत्नस्येतिविष्णुःस्तुत्योवैकुंठलोकगः। आदित्य
मंडलस्थश्चसाक्षान्नारायणःप्रभुः।उद्वयंत्वितिमंत्रेणस्तुत्योवायोरपीश्वरः। अपमृत्युभयंतस्ययदंतीत्यृग्जपाद्व्र
जेत्।कालमृत्युर्यदिभवेत्तथाजन्मादिकंभयं। अन्याभिःकर्मतःपूतोयत्रब्रह्मेतिवैष्णवं। लोकंव्रजेत्तथान्याभ्यां
विष्णुर्मोक्षसुखप्रदः। इष्टप्रदानशीलत्वादिंदुर्वायुःसएवच। सोमःसौम्यस्वरूपत्वात्पवमानश्चपावनात्। वि

ष्णुःपुरातनत्वात्तुप्रलोरेतोमहारतिः। देवत्रादेवएवासौसर्वदेवेश्वरोयतः। सूर्यश्चसूरिभिःप्राप्योनित्यानंदोर
मापतिः।देशतःकालतश्चैवगुणतश्चापिपूर्तितः।अतइत्युच्यतेविष्णुःसंततोह्यतउच्यते।तृतीयवर्णोतिशयेयत
स्तेनातिरेववा।अतइत्युच्यतेविष्णुःसम्यक्श्रुत्याद्यशक्यतः।पूर्णत्वाद्भगवान्विष्णुरश्रुतत्वादिनोदितः।अंत
स्थःसर्वजीवानांपूर्णत्वात्पुरुषाभिधः।समःससर्वरूपेषुसर्वजीवनियामकः। इतिविद्यात्परंविष्णुंमुच्यतेतेनसंसृ
तेरित्यादिच।शरीरपुरुषादीनांप्राप्यत्वात्तदुपास्यत्वात्तेषांनियामकत्वेनतेभ्योप्युत्तमत्वेनतेषुस्थितत्वाच्चतेषां
सारइत्युच्यतेभगवान्।यदींएवअलकंअरकंयत्किंचिच्छृणोतितत्सर्वमरतिरूपांधतमःप्राप्तिकारणमेवतस्यभव
ति।तत्रहिसर्वरत्यभावोरतिविरुद्धदुःखंचपूर्णं।परस्मैशंसनमात्रादरतिरेवेत्यतःप्रस्तुतेचतुर्थत्यागेनतस्यवाच्य
पिभागोअस्ति।नहिप्रवेदसुकृतस्यपंथामितिदोषद्वयमेवेत्यवधारयति। नतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्य
पंथानमित्येतत्तदुक्तंभवतीति।अलकंशृणोतीतित्यागद्वयस्यमुख्यतस्तृतीयस्यापिनरकंशृणोतीतिकिंचिद्भव
ति।तौयदास्माच्छरीराद्विहीयेतेतदैवतानिनिमित्तानिपश्यंतीतिनियमः।नचतदापश्यत्येवेति। वासेनरमय
तीतिवासरंविष्णुर्ज्योतिः।यत्रब्रह्मावेदवाक्यंव्याचक्षाणोमखैर्यजन्।सोमेनचसुतेनेशमास्तेलोकेहरेर्हिसइति

स्कांदे।ग्रा॒व्णासोमविषयेसोमेनेष्ट्वामहीयतेतेनैवविष्णुप्रीत्यास्वस्यानंदंजनयन् । स्वरानंदरूपोविष्णुः । दिवो
देव्याअवरोधनंतस्याःपरिवारभूताःसर्वदेव्यः द्यौर्नामवायुपत्नी।अजनयोमरुतोवक्षणाभ्योदिवआवक्षणाभ्य
इत्यादेः । यह्वतीःस्यंदमानाः । सर्वेष्टदजगत्प्राणमामादायपरिस्रव । यत्रासौभगवान्विष्णुस्त्वंहिमोक्षप्रदःसदे
तिच । इंदुरिष्टप्रदत्वाद्योवायुरादायगच्छति । इंद्रनाम्नःकेशवस्यसमीपंमुक्तमंजसेतिच । अनन्यहेतुकंसाक्षा
द्भगवद्भक्तिरूपकं।सुखमानंदइत्युक्तोमोदोभोगनिमित्तकः । प्रमोदस्तद्विशेषोत्थोमुन्नामात्यल्पभोगतइत्यृग्वे
दसंहितायां । तमसःसकाशातउद्गतावयमुत्तरंसर्वोत्तमंविष्णवाख्यंज्योतिःपरिपश्यंतस्तमेवदेवत्रादेवंदेवविष
येपिदेवमगन्म । तदेवज्योतिष्ट्वेनोत्तरत्वेनचपश्यंतइतिदर्शनेइत्थंभावविधानार्थंपूर्वं । तथैवासौभगवानुत्तमं
ज्योतिः । नराजादिष्विवाविद्यमानभक्तिमात्रमिदमितिज्ञापयितुमगन्मज्योतिरुत्तममितिपुनर्वचनं । अ
र्चिषोंशावर्तुलास्तुनाम्नावटरकाःस्मृताइतिशब्दनिर्णये।बृहत्तमंमधुयदिसहापूपंप्रभक्षयेत।स्वप्नेतस्याचिरान्मृ ॥४१९॥
त्यूरक्ताब्जेवाशिरोधृतइतिब्रह्मांडे।रात्र्यास्तुदेवतादुर्गादुःस्वप्नेसाप्रपूजिता।पायसेनहरेन्मृत्युंरात्रिसूक्तादका
लिकं। यदिकालिकमृत्युःस्यात्पदंसापरमंनयेत् । सहैवविष्णुनाभक्तंविष्णोस्तद्देदिनंतथा । रतिदत्वात्परोवि

ष्णुर्मुख्यतोरात्रिरुच्यते।तदाश्रयत्वाद्दुर्गापिरात्रिरित्यभिधीयते।स्त्रीरूपःसपरोविष्णुःपायसेष्टोहिमोक्षदः।त
स्मादुभौसहैवेज्यौभक्त्यादुःस्वप्नदर्शने।बहुभिर्नयनैर्विष्णुर्बहुधेदंददर्शह। आयन्सर्वेषुलोकेषुधृतास्तेनैवहि
श्रियः।नीचानुच्चांश्चजीवान्सब्रह्मादीनुर्वपूरयत्।ज्ञानेनबाधतेज्ञानंस्वसारंस्वंतथाकरोत्। उषआख्यंशुक्लवर्णं
प्रमदारूपमेवच। तमश्चापाकरोत्येवतदासूर्यादिषुस्थितः। सनःस्वामीयदुदरेयमनाद्यामनामके। अविक्ष्म
हिवयंसर्वेवृक्षेयद्वत्पतत्रिणः। श्येनाख्यास्तुसुखीनत्वादासमंतात्सुरोत्तमाः। पद्वंतोमानुषाश्चैवपादमात्रप्रया
यिनः। ग्रामाख्याबहुलत्वात्तुदैत्याएवप्रकीर्तिताः। अर्थिनस्तुकृतार्थत्वान्मुक्ताएवश्रुताःश्रुतौ।ऊरीकृतप्रमा
णत्वादूर्म्यःसभगवान्हरिः। वृकास्तेनैवनिर्याप्यावृकाःक्रूरत्वतोसुराः। तत्स्वभावाश्चवृक्याःस्युःस्तेनास्तत्रम
हासुराः। ब्रह्मस्तेनायतस्तेहिनित्यमैकात्म्यवेदिनः। विष्णुःसुखतरश्चैवभक्तानांभवतिप्रभुः। कृष्णंव्यक्तंतमो
ज्ञानमज्ञानांपेशलंहितत्। तद्यातयत्यृणमिवभगवान्पुरुषोत्तमः। सएवचोषाःकथितःप्रकाशत्वाज्जनार्दनः।
जयिनःस्तोममिवचब्राह्मणाययथाचगाः। उपाकरंतथास्तोमंतवाहंतद्वृणीष्वच। द्यौरितिज्ञानमुद्दिष्टंतद्यंग्य
त्वाज्जनार्दनः।दुहितादिवइत्युक्तएवमर्थेनपूज्यते।रात्रीसूक्तेनभगवान्साक्षान्नारायणःप्रभुः।तत्सन्निधानाद्दु

गीयाएषोर्थउपचारतः।एवंस्तुतस्तथैवेष्टोभगवान्मोक्षदोभवेत्।यदंतीत्याद्यृचःसर्वाअपिदुःस्वप्नदर्शने । जप्या एवविशेषोयंहोमोदुःस्वप्नदर्शने।परोक्षज्ञानिनोविष्णुरापरोक्ष्यंव्रजेत्त्वरन्। अपरोक्षदृशःप्रीतःसुखाधिक्यंकरोत्यजः। मुक्तस्यद्धिविधैस्तस्माज्जपोयोगश्चसर्वथा । कर्तव्योन्यासिभीरात्रीसूक्तंजप्यंत्रिशोंजसेत्यैतरेयसंहितायां ॥ ४ ॥ अथसर्ववाग्विषयाविद्योच्यते । विष्णुशब्दा(नामार्थ)र्थत्वात्सर्ववाचां । पूर्वोक्ताअपिसर्ववागुपनिषदएव । तथापिमुख्यतएवसर्ववाग्विषयत्वाद्वक्ष्यमाणामेवसर्वस्यैवाचउपनिषदितिसर्वेप्याचक्षते । पृथिव्यादिस्थितोविष्णुःपृथिव्याद्यभिधानवान्। स्पर्शादीनांदेवतासौक्रमेणैवप्रकीर्तितः। तस्यविष्णोरयंदेहोवीणासाक्षात्प्रकीर्तिता। दैवीवीणाततःसेयंलोकसिद्धातुमानुषी । ब्रह्मादिदेहान्योवेदविष्णोर्वीणेतिभक्तितः। विद्यापूर्णसुखःसस्याद्भूमिपूरितकीर्तिमान् ।विद्याधिक्यार्थमेवैतांवाक्सारामप्यृचंजपेत्।ध्यात्वानारायणंदेवंस्त्रीरूपंवाचिसंस्थितं।ओष्ठापिधानेत्येषाह्यृक्सारोवाचःप्रकीर्तितः।विष्णोर्हिवाचिसंस्थस्यैवोष्ठावेतौपिधानवत्।कुलीतिचोक्तोभगवान्प्रलीनाशेषकुत्सितः।पातिसर्वंविशिष्टश्चसर्वस्मादित्यतःपविः।सर्ववागीश्वरोविष्णुःस्त्रीरूपोमांसुवादयेदितिच। नेत्युपमानार्थं। ओष्ठावपिधानवदस्येति । नचविष्णोरन्यासर्वस्यावाचईशाना।

सहिमुख्यतःसर्वेश्वरः । तस्यैवप्रस्तुतत्वाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च । श्रियःपतिर्यज्ञपतिर्जगत्पतिर्गिरांपतिर्लोकपतिर्ध रापतिरितिभागवते । योवाचितिष्ठन्वाचोंतरोयंवाङ्नवेदेत्यादिश्रुतिश्च । स्त्रीलिंगत्वंदेवतेत्यादिवदपियुज्य ते । स्त्रीरूपत्वाच्च ॥५॥ संवत्सरइतिविशेषणाद्विरिंचएवात्रप्रजापतिः । ब्रह्माविश्वःकतमःस्वयंभूःप्रजाप तिःसंवत्सरइत्यादिश्रुतेः । श्रांतोब्रह्मासर्ववेदैःस्तुत्वानारायणंप्रभुं । तेनैवसम्यक्संधायदार्ढ्यंदेहस्यसोकरो त् । संधानात्संहितेत्युक्तोविष्णुरेवसनातनः । विष्णुनाम्निणशब्देनविष्णोर्बलमुदीर्यते । णइत्यांक्रियमाणत्वा ण्णकारोस्यबलंमतं । विष्णुनाम्निषकारेणरमाब्रह्मेशपूर्विणः।प्रणेतृताखिलस्यैवविष्णोरुक्तातथात्मता।आत तत्वंसर्वगुणैर्देशतःकालतस्तथा । आत्मशब्दोदितंतच्चषशब्देनाभिधीयते । षइत्यांक्रियमाणत्वंप्रणेतृत्वंचपू र्णता । विष्णोःषकारइत्युक्तावीत्युक्तस्यविशिष्टता । अंत्यस्थितउकारस्तुताच्छील्यादिहरेर्वदेत् । एवंवि शिष्टप्राणत्वमाततत्वंचसर्वतः । विशिष्टंचबलंविष्णोःसर्वस्माच्छीलमित्यपि । उदितंविष्णुशब्देनतस्माद्द क्संहितामनु । वर्णद्वयसमायोगेष्णुशब्दस्यार्थमेवतु । विष्णोःप्राणत्वमात्मत्वंबलंचैवात्रवेत्तियः । सएववि ष्णोर्बलवित्तथाप्राणत्वविद्भवेत् । सएवमुक्तःसंसारान्नित्यायुष्मान्भविष्यति । संहितासहितत्वेनयद्दचोधीम

हेवयं । वेदानन्यान्पुराणंवातेनविष्णुपदोदितः । अवाप्तोभगवान्स्यान्नस्तन्नामार्थायतोखिलाः । इत्याहुर्ऋषयःसर्वेकिमन्याध्ययनाद्भवेत् । यज्ञैर्वेत्यृषयोप्यन्येकावषेयावदंतिहि । मौनेनविष्णुशब्दार्थंध्यायंतोवाचमेववा । जुहुमोविष्णुनामाख्यांजपंतोमंत्रमेववा । नमस्कारसमायुक्तंजुहुमःप्राणमत्रहि । किमन्यैर्बहुभिःकार्यैरेतस्यैवाधिकत्वतः । एतदर्थानुसंधानपूर्ववेदानथापिवा । अधीमहेयजामोवानान्यथातुकथंचन । एषएवहिसर्वेषांवेदानामर्थईरितः । विष्णुनामोदितोयोर्थस्तद्व्याख्यान्यद्वचोखिलं । एवंविशिष्टप्राणात्मबलाद्यखिलसद्गुणैः । पूर्णस्वभावःसर्वेषांवचसामर्थईरितः । संहिताख्यानिविष्णोस्तुरूपाण्येतानिसर्वशः । अन्यविद्यास्वशिष्यस्यनब्रूयात्प्रथमंक्वचित् । व्याख्यानशक्तिहीनायनैवब्रूयात्कथंचन । वैष्णवायसुवृत्तायमेधाश्रद्धायुतायच । गुरोःशुश्रूषकायैवब्रूयादित्यनुशासनमितिच । यएतेनणइतिशब्देनाक्रियमाणंविष्णोःपूर्णबलंषशब्देनाक्रियमाणंदेशतःकालतोगुणतश्चाततत्वंचसर्वांसंहितामनुतदर्थत्वेनवेद । अक्षरद्वयसंयोगरूपयासंहितयैतदेवसर्वत्रोच्यतइतिससंपूर्णबलंसर्वप्रणेतृत्वशक्त्यादियुक्तंविष्णुंवेद । अथेत्यादिकाअपिसंहितारूपाएव । पदवर्णयोःपृथगनभिव्याहारात् । तस्मात्सर्वशब्दाविष्णुनामव्याख्यानरूपाएव । यद्वयंसंहितायुक्तत्वेनचोधीमहेते

नास्माकंणशब्दषशब्दार्थरूपोविष्णुरुपात्तः।तद्याख्यानत्वात्सर्ववाचां। वीत्युपसर्गत्वादुकारस्यचताच्छील्या
र्थत्वादुक्तार्थविशेषणरूपत्वेनप्रसिद्धत्वान्नपृथक्तयोर्व्याख्यानमत्रकृतं।ऋचइतिसर्ववाचामुपलक्षणं।अतःसर्व
वेदादिशब्दोदितःसर्वगुणपरिपूर्णोभगवान्नारायणइतिसिद्धं। सर्वैश्चवैदिकपदैरपिलोकशब्दैर्मेघाग्निवारिधि
तलादिरवैश्चसर्वैः। एकोभिधेयपरिपूर्णगुणःप्रियोलंनारायणोममसदैवसुतुष्टिमेतु ॥८॥ यस्यत्रीण्युदितानि
वेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत्। वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वि
तीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयकंकृतमिदंभाष्यंहितेनप्रभौ।हनुशब्दोज्ञानवाचीहनूमान्मतिशब्दितः। रामस्यस्वृत
रूपस्यवाचस्तेनानयंतहि।भृतमोभीमइत्युक्तोवाचोमामातरःस्मृताः। ऋगाद्याइतिहासंचपुराणंपंचरात्रकं।
प्रोक्ताःसप्तशिवास्तत्रशयोभीमस्ततःस्मृतः। मध्वित्यानंदउद्दिष्टोवेतितीर्थमुदाहृतं। मध्यआनंदतीर्थःस्यात्तृ
तीयामारुतीतनुः। इतिसूक्तगतंरूपत्रयमेतन्महात्मनः। योवेदवेदवित्सस्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादतइतिच। साध
कोरामवाक्यानांतत्समीपगतःसदा।हनूमान्प्रथमोज्ञेयोभीमस्तुबहुभुक्पितोः।पृतनाक्षयकारीचद्वितीयस्तुतृ
तीयकः। पूर्णप्रज्ञस्तथानंदतीर्थनामाप्रकीर्तितः। दशेतिसर्वमुद्दिष्टंसर्वंपूर्णमिहोच्यते। प्रज्ञाप्रमतिरुद्दिष्टापूर्ण

प्रज्ञस्ततःस्मृतः । आसमंतात्पतित्वेतुगूढंकलियुगेहरिं । असत्यमप्रतिष्ठंचजगदेतदनीश्वरं । वदद्भिर्गूहितं संतंतृतीयोसुर्मथायति।येनविष्णोर्हिवर्याख्यान्गुणानज्ञासिषुःपरान् ।ईशानासःसूरयश्चनिगूढान्निर्गुणोक्तिभिः।त्रेतायांद्वापरेचैवकलौचैतेक्रमात्रयः। एतेषांपरमोविष्णुर्नेतासर्वेश्वरेश्वरः । स्वयंभुर्ब्रह्मसंज्ञोसौपरस्मैब्रह्मणेनमइतिच ॥ पूर्णागण्यगुणोदारधाम्नेनित्यायवेधसे ॥ अमंदानंदसांद्रायप्रेयसेविष्णवेनमः ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येतृतीयप्रघट्टकेद्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥ तृतीयप्रघट्टकःसंपूर्णः ॥ ऐतरेयोपनिषद्भाष्यंसंपूर्णं ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्यंसंपूर्णं ॥

The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi birudankita Shreemajjaalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru. My heartful salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this project.

Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com